

श्वान शिक्षक म्हणून काम करताना-

श्वानांना शिकविणे सोपे, पण श्वानांकडून काम करवून घेणे अति कठीण असते. त्याहून कठीण असते श्वानांनी मालकाच्या आज्ञा पाळण्याचे काम श्वानांना शिकविणे. तरी श्वानांना शिकविणे, श्वानांकडून काम करवून घेणे आणि श्वानांना त्यांच्या मालकांनी दिलेल्या आज्ञा पाळायला शिकविणे या श्वान शिक्षणातील पायऱ्या एक श्वान शिक्षक म्हणून तुम्हाला चढाव्याच लागतात.

एक श्वान शिक्षक म्हणून व्यवसाय करताना आपण त्या श्वानाला जे शिकवितो ते त्याने दुसऱ्याच्या हुकुमावर देखील करायचे आहे हे श्वानाच्या लक्षात आणून देण्यासाठी तुम्हाला श्वानाच्या मालकाच्या आधी एका अनुभवी मदतनिसाची गरज असते. श्वान शिक्षण हा एकट्याने करावयाचा व्यवसाय नाही. व्यवसाय म्हणून हा मार्ग तुम्ही पत्करणार असाल तर आधी इतर समव्यवसायिकांशी मैत्री करून ठेवणे व एक गट म्हणून काम करित राहण्याची तयारी असणे हे तुमच्यासाठी आवश्यक गुण असतात. श्वान शिक्षकाचा मदतनीस म्हणून ही भूमिका तुम्ही जेव्हा यशस्वीरीत्या करू शकाल तेव्हाच तुम्ही स्वतः उत्तम श्वान शिक्षक होऊ शकाल हे आधी लक्षात घ्या.

यशस्वी श्वान शिक्षक होण्यासाठी तुमचा ग्राहक हा श्वानाचा मालक आहे व तुम्हाला तोच पैसे देणार आहे, श्वान हे पैसे देणार नाही हे लक्षात घेऊन श्वानाचे प्रेम संपादन करित असताना आपण श्वानाच्या मालकाची जागा घेत नाही ना याचे भान कायम ठेवायला हवे. उलट श्वान आणि त्याचा मालक यांचे नाते कसे दृढ होईल ते आपण बघायला हवे. श्वान शिक्षक म्हणून काम करण्यासाठी आपल्याला श्वानाच्या साखळीचा उपयोग श्वानाला शिक्षा करण्यासाठी करून घ्यायचा असतो, तो दोन प्रकारे. एक साखळीला झोळ, झटका देऊन साखळीचा फटका श्वानाला मारण्यासाठी आणि दुसरा, श्वानाचा तोल घालवून त्याला खाली उताणा पाडण्यासाठी. काही श्वान शिक्षक त्याची साखळी धरून स्वतःभोवती अधांतरात गोल गोल त्याला चक्कर येईल इतके फिरवितात.

काही श्वानांना हल्ला करण्याची सवय असते. असे श्वान आपल्या फार जवळ येऊ नयेत म्हणून काठीच्या टोकाला साखळी बांधून श्वानशिक्षक श्वानांना आपल्यापासून योग्य अंतरावर ठेवतात पण हे चूक आहे. श्वान लवकरच ती काठी आणि योग्य ते अंतर यांचे नाते जोडतो आणि काठी जवळपास दिसत असते तोपर्यंत तुमच्या आज्ञा पाळतो. श्वानांना शिकविताना श्वान आज्ञा पालनाशी जोडेल अशी कोणतीही वस्तू श्वान शिक्षकाने स्वतःबरोबर ठेवू नये. सर्कसमध्ये रिंगमास्टर हातात चाबूक ठेवतात व त्या चाबकाचा आवाज प्रेक्षकांना थरासून जातो. प्रत्यक्षात ते चाबकाचा फटकारा मारतातच असे नाही. पण चाबूक हातात घेतला की काम सुरू झाले आहे अशी खूणगाठ जनावरे बांधतात. चाबूक ठेवला की सुट्टी झाली असे समजतात.

श्वान हे जनावर असले तरी आणि त्याच्याशी वागताना जनावरांशी वागण्याचे बरेच नियम वापरावे लागत असले तरी श्वान स्वतःहून धन्याला श्रेष्ठ नेता मानत असतो, तसे मानायला तयार असतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे. श्वानाला माणसांची जवळीक जेवढी आवश्यक वाटते तेवढी इतर जनावरांना वाटत नाही. लहान मुलांना त्यांच्या आईने मी तुझ्याशी बोलणार नाही असे म्हटले तर ती मोठी शिक्षा वाटते. त्याचप्रमाणे श्वानांनाही धन्याचा वा श्वान शिक्षकाचा अबोला वा नाराजी ही सर्वात मोठी शिक्षा वाटते, तर आंजारणे, गोंजारणे, प्रेमाने थोपटणे हे सर्वात मोठे बक्षीस वाटते. श्वान आणि त्याचा धनी

वा मालक यांच्यातील जे नाते असते ते पुढारी-अनुयायी यांच्यासारखे असते. अनुयायांची पुढार्यांवर भक्ती असते. प्रेम आणि आदर यांच्या एकत्रीकरणातून भक्ती बनत असते. गरजा भागविण्याची क्षमता ज्याच्यात असते तोच पुढारी होऊ शकतो. तसेच वेळ प्रसंगी गैरशिस्त वर्तन करणाऱ्यांना शिक्षा करण्याचे सामर्थ्यही पुढार्यामध्ये असावे लागते.

केलेल्या कर्माबद्दल शिक्षा हा प्रकार श्वानांमध्ये नसतो. झालं गेलं गंगेला मिळालं हा श्वान विश्वाचा नियम आहे. नको ती गोष्ट प्रत्यक्ष केली जात असताना किंवा करण्याचा हेतू मनात धरून तो येत असताना त्या गोष्टीपासून परावृत्त करण्यासाठी आज्ञा देणे, ती आज्ञा मानली नाही, तर स्वतःचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करणे व आज्ञा पाळायला भाग पाडणे, तेवढ्यावर भागत नसेल तर मात्र हल्ला करून चावून, फाडून जायबंदी करणे हे श्वान विश्वातील चढत्या क्रमाचे उपाय आहेत. आपल्या मनाविरुद्ध वागणाऱ्याला किंवा आपल्या चीजवस्तू पळविणाऱ्याला आपल्या हद्दीतच येऊ न देण्याचा शहाणपणा व खबरदारी श्वान घेत असतात. त्यासाठी दरडावणे, चाल करून जाणे व आवश्यकता पडल्यास चावणे, जायबंदी करणे हे देखील केले जाते. नको ती गोष्ट पुन्हा घडू नये म्हणून केलेल्या कर्माबद्दलची ती शिक्षा नसते.

खरे म्हणजे एखादी गोष्ट घडून गेल्यानंतर त्या केलेल्या गोष्टीबद्दल शिक्षा होऊ शकते हे श्वानाला समजू शकत नाही. तेवढा कार्यकारण भाव समजण्याची वा असे केल्याने तसे होऊ शकते हे तकनि जाणण्याची बुद्धिमत्ता श्वानांत नसते. वर्गात उशीरा येणाऱ्या मुलाला काही वेळ वर्गाबाहेर उभे करण्याची शिक्षा अनेकदा केली जाते. तसे आपण बोलावले व आपला श्वान उशीरा आला म्हणून तुम्ही त्याला शिक्षा केलीत तर त्या श्वानाला ही शिक्षा उशीरा येण्यामुळे झाली हे कधीच समजू शकत नाही. त्यामुळे त्या शिक्षेचा अपेक्षित परिणाम होत नाही. अशा शिक्षेचा दुष्परिणाम नक्की होतो. आपण आपली विश्वसनीयता गमावून बसतो. आपण व आपला श्वान यांत दुरावा निर्माण होतो. श्वान जर आपले ऐकत नसेल म्हणजेच आपले श्रेष्ठत्व मान्य करीत नसेल तर श्वानाला शिक्षा करावीच लागते, पण मी श्रेष्ठ आहे व तू माझे ऐकलेसच पाहिजे हे श्वानाला समजावण्यासाठी आपण श्वानाला समजेल अशा पध्दतीने वागले पाहिजे.

आपण माणसे कुस्तीमध्ये आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी प्रतिस्पर्ध्याला पाठीवर उताणे पाडून दोन्ही पुट्टे व दोन्ही खांदे जमीनीवर खिळवून चारी मुंड्या चीत करतो तसेच श्वानांतही प्रतिस्पर्ध्याला पाठीवर उताणे पाडून चीत करून स्वतःचे श्रेष्ठत्व सिद्ध केले जाते. एक श्वान दुसऱ्या श्वानाला खांद्याचा धक्का मारून पाडण्याचा प्रयत्न करतो. आपण श्वानाला तसे पाडू शकत नाही, पण त्याच्या गळ्यातील साखळी जेव्हा आपल्या हातात असते, तेव्हा योग्य वेळी थोडा जोर लावून आपण साखळी ओढून श्वानाला चीत करू शकतो. श्वानाचे पुढचे पाय जमीनीपासून वर उचलले जातील इतकी त्याची मान उंच उचलली आणि त्याच्या तोंडाच्या विरुद्ध दिशेला त्याला ओढले की तो तोल जाऊन खाली पडतो. पुढचे पाय उचलले जातील इतके वर उचलणे आणि त्याच्या तोंडाच्या विरुद्ध दिशेला म्हणजे तो त्याच्या डाय्या बाजूला मान वळवून बघत असेल तर दुसऱ्या बाजूला म्हणजे उजव्या बाजूला आणि तो जर उजव्या बाजूला बघत असेल तर डाय्या बाजूला त्याला ओढणे ही क्रिया मात्र एकाच वेळी व्हावी लागते. श्वानावर श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी त्याला खाली पाडणे हा शेवटचा उपाय आहे. माझ्या आजवरच्या सुमारे ५०-५५ वर्षांच्या श्वान प्रशिक्षणाच्या काळात फक्त एकदाच एकाच श्वानाच्या बाबतीत मला हा प्रकार करावा लागला होता.

तो श्वान होता गोल्डन रिट्रीव्हर जातीचा. मुंबईला ग्रांटरोड स्टेशनच्या जवळ राहणाऱ्या एका कर्नाटकी माणसाने त्याच्या कन्येची हौस पुरविण्यासाठी एक पिलू बंगलोरहून आणवलेले होते. एअर इंडियाच्या ग्राउंड कू विभागात ते नोकरीला होते.

मुंबईच्या विमानतळावर ते पिलू ओंजळीत घेतल्याबरोबर त्याचा रेशमी स्पर्श अन् सोनेरी रंगाने तर ते इतके मोहित झाले की मुलगी राहिली दूर, ते स्वतःच त्या पिलाच्या प्रेमात पडले. रोज इडली आणि लोणी लावलेला टोस्टचा खुराक पोटभर खाऊन खाऊन ते पिलू गलेलट्टु बनले. त्याचे मालक स्वतःही बोजड, लट्टु होते. हे पिलू जाडपणात त्यांच्याशी स्पर्धा कस लागले. पायी चालण्याचा कंटाळा, गाडीत बसून चौपाटीवर फिरायला जायचे. गिरगाव चौपाटीवर तरी वाळूत मनसोक्त खेळायचे ना, पण छे! तेथेही नारळाची मलई आणि फायर ब्रदर्सची मिठाई खाल्ल्याशिवाय त्यांचे फिरणे पूर्ण व्हायचे नाही.

पिलू वाढले तसे त्याच्यासाठी ट्रेनर्स ठेवले. तुम्ही ट्रेनर लोक त्याला माराल, त्याला मारायचे नाही. काय करायचे ते माझ्यासमोर करा, असा मालकाचा हेका होता. ते पिलू देखील फार हुशार होते. ट्रेनरचे ऐकले नाही, तर आपल्या मालकाला आनंद होतो हे त्याने हेरले, मालक व त्यांचा श्वान दोघांनीही ट्रेनर लोकांची खिल्ली उडविण्यात आनंद घ्यायला सुरुवात केली. मी मी म्हणणाऱ्या ट्रेनरना मालकांनी तुमचे पैसे घ्या आणि उद्यापासून येऊ नका असे म्हणून परत पाठविले. त्यातच त्यांना मोठेपणा वाटत होता. त्यांना झटका बसला तो या श्वान महाशयांना नर श्वानाचे कर्तव्य करता आले नाही तेव्हा. आणलेली मादी पूर्ण माजावर होती. कामवासना अतिरिक्त होऊन तीच या नरावर चढली. पण हे महाशय मालकांकडे बघून सोडवा ना मला यातून, काय ही दंडेली असे विनवू लागले. या नर श्वानाकडे गेलेली मादी ग्रांटरोडच्याच तेलंग कुटुंबियांची होती. तेलंग मला ओळखत होते. त्यांनी गळ घातली म्हणून मी हे काम स्वीकारले. त्यावेळी मी मुंबईतील जुहू, विलेपार्ले भागात असलेल्या सेंट्रल बँक व देना बँकांच्या सर पोलखानवाला बँकर्स ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये ग्रामीण विकास विषयाचा अध्यापक म्हणून काम करीत असल्याने मला ते शक्य झाले.

काय वाटेल ते करा, पण याला नर श्वानाचे कार्य करायला लावा असे मला मालकांनी सांगितले. त्यावर याला पिले होतील की नाही ते मी सांगू शकत नाही. तो नशीबाचा भाग असतो पण तो नर श्वानासारखा वागून अपेक्षित क्रिया पूर्ण करेल हे मी त्यांना आश्वासन दिले व कामाला लागलो. त्या श्वानाचे वजन कमी करणे- ढेरपोटे -जे सुटलेले पोट होते ते जागेवर आणणे आणि कंबर व मांड्यांचे स्नायू कार्यरत करणे हे माझे उद्दिष्ट होते. त्यासाठी त्याला दुडक्या चालीत चालविणे आणि उड्या मारायला लावणे हे दोन व्यायाम देणे आवश्यक होते. हे श्वान महाशय माझ्याबरोबर चालायलाच तयार नव्हते. चाललेच तर संधीवात झालेल्या रोग्यासारखे एकेक पाऊल टाकायचे. त्याला चालते करण्यासाठी मी तेलंग व त्यांच्या मादी श्वानाची मदत घेतली. त्या मादीला तो ओळखत होताच. तिच्याबरोबर म्हणून तो आमच्याबरोबर येऊ लागला. मुंबईत ग्रांटरोडमध्ये जाताना दोन श्वान आणि दोन माणसे असे चारजण एका रांगेत जाणे अशक्य होते. सुरुवातीला मी त्या मादीला पुढे केले. मी व नर श्वान मागे मागे जात असू. दोन तीन दिवसांत मी पुढे व मादी श्वान मागे चालू लागले. कळू हळू हे अंतर वाढवत नेले व आठडाभरात हा नर श्वान माझ्याबरोबर चालू लागला. पण मागे वळून वळून ती मादी श्वान येत आहे ना हे तो बघत असे.

मी व नर श्वान त्यांच्या घस न निघून वाटेत ती मादी श्वान आम्हाला भेटत असे. त्या ठिकाणापर्यंत हा नर श्वान माझ्याबरोबर येई, पण तेथून पुढे काही तो येत नसे. मादी श्वानाला यायला उशीर झाला तर तो चक तोंड फिरवून घरी परत जायला लागायचा. एके दिवशी असाच तो परत फिरला व तो मला ताकद लावून ओढणार हे लक्षात येताच मी हातातल्या साखळीने त्याला माझ्याकडे असा ओढला की माझ्याही नकळत त्याचे पुढचे पाय हवेत उचलले गेले, इतकी त्याची मान वर उचलली गेली व माझ्याकडे खेचण्याच्या प्रयत्नांत तो धाडकन जमीनीवर पडला. माझ्यापेक्षाही त्याला हे जास्त अनपेक्षित होते. ज्यूडोचा सामना खेळणारा खेळाडू जसा समोरच्याला त्याच्याच तोलावर उचलून पटकतो तसा

श्वानाला उचलून पटकण्याचा डाव किंवा पेच म्हणा, मला गवसला अन् त्यानंतर मी अनेकदा तो श्वान माझे ऐकेनासा झाला की त्याला तसा उचलून आपटला.

नगरपालिकेची भटके श्वान पकडणारी माणसे दोरीचा फास श्वानाभोवती आवळल्यावर त्याला जसा झोल देऊन स्पिंगच्या दारातून आत ट्रकमध्ये टाकतात, तशाच प्रकारचा हा झोल मी हुकमी - मला हवा तेव्हा वापस लागलो. झोल देऊन त्याला जमीनीवर पटकताना त्याला लागणार नाही इतकाच जोर मी वापरत असे. पडल्याने मार मात्र लागत नसे, पण त्याचा ताठा मात्र पार मोडला जात असे. श्वान शिक्षक म्हणून काम करताना काही अडथळा आला तर माझी मदत मागायला अनेक लोक येत असत. त्यातल्या एका सहृदय पण स्वभावाने नरम असलेल्या माणसाला मी हा डाव शिकविला. त्याने तो वापस न त्याचाही श्वान सरळ केला.

श्वानाला असे अनेक झोल देऊन पाडणे किंवा गळ्यातल्या साखळीने उचलून स्वतःभोवती गोल गोल फिरवणे हा अंनिमल अॅक्टखाली कॉन्ट्रिब्युट किंवा दखलपात्र, दंडनीय अपराध आहे. दखलप्राप्त याचा अर्थ पोलीस यंत्रणेत कोणाच्याही तक्रारीची वाट न पाहाता कायद्याचा भंग करणाऱ्या विरुद्ध कारवाई करावी असा गुन्हा.

श्वान क्षेत्रात कार्यरत असणारे बहुतेक श्वान शिक्षक हे अशिक्षित व असंस्कृत असतात असा माझा अनुभव आहे. अशांना मी हा डाव आजपर्यंत सांगितलेला नाही. पण तुम्ही एक सुशिक्षित, पुस्तक वाचून त्यातून शिकणारे आहात म्हणून हा डाव मी येथे लिहित आहे. त्याचा वापर हात राखून व अगदी आवश्यक तेवढाच करण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे. श्वानाला फिरवत आहोत व श्वानाला उचलून आपटत आहोत असे चित्र काढून त्याखाली असे वागणे हा दखलपात्र गुन्हा आहे, कलम खाली तुम्हाला शिक्षा होऊ शकते असा मजकूर घालावा.

हुकमाचे शब्द

श्वान शिक्षणाकरिता जे हुकूम म्हणून शब्द निवडायचे ते एकाच शब्दाऐवजी दोन शब्दांचे समूह असावेत, सैन्य दले किंवा शाळा महाविद्यालयांत कवायतीच्या वेळी सावधान हा एका शब्दाचा हुकूम असतो. पण तो उच्चारताना सा थोडासा लांबविला जातो व धान् एकदम उच्चारला जातो. सा व सर्वांना काय करायचे आहे ते समजावून सांगतो व धान् काम करण्याचा हुकूम देतो. श्वानांना आज्ञा देताना असा एक शब्द तोडून वापरला तरी चालतो पण आपण श्वानांना शिकवीत असतो आणि प्रत्यक्ष काम करणारे वेगळेच असतात. प्रत्येक माणसाची हुकूम देण्याची लकब वेगवेगळी असते. म्हणून एका शब्दापेक्षा किमान दोन शब्दांचा समूह प्रत्येक कामाकरिता शिकविणे चांगले.

संरक्षक सोबती या माझ्या १९८० - ८१साली प्रसिध्द झालेल्या पुस्तकात मी हुकूम एक शब्दाचे असावेत असे लिहिले आहे. ते जेव्हा एकच माणूस स्वतः श्वान शिक्षक व काम करवून घेणाराही असतो, तेव्हा बरोबर आहे, पण तुम्ही पेशाने श्वान शिक्षक आहात, म्हणून श्वानांना दोन शब्द समूहात हुकूम शिकविणे चांगले. श्वानांना शिकविण्याच्या क्रियांचे हुकूम खाली सुचविले आहेत-

नैसर्गिक क्रियांची नावे

मराठी

इंग्रजी

इंग्रजी एक शब्द

शू - शी	टॉयलेट गो	टॉयलेट
बशीतले खा	बाऊल इट	इट
बोल/सांग	स्पीक	स्पीक
पाणी पी	वॉटर ड्रिंक	ड्रिंक
नीट झोप	बेड - स्लीप	स्लीप
धर ने		होल्ड
जोरात ओढ		पुल
खेळ जा		प्ले
वस्न उडी	जंप ओव्हर	जंप
सरपटत चाल		क्राऊल
मला सांग		टॉक

आज्ञाधारकतेच्या क्रियांची नावे

नाही	नो	नो
जागेवर बस	स्टेशन सिट	सिट
मातीत पड	ग्राउंड डाऊन	डाऊन
उभा हो	स्टँड	स्टँड
लोळण घे	राईट रोल	रोल
खाली टाक	ड्रॉप	ड्रॉप
जवळ ये	कम हँड	हँड
सलामी दे		बो
तेथेच थांब	हिअर स्टे	स्टे
पुढे नीघ	फॉरवर्ड गो	गो

माणसांचे काम करणाऱ्या श्रानांसाठी

१.याला सांभाळ	गार्ड
२.वास घे	स्मेल
३.टाकलंस आण	फाईंड
४.मालक दाखव	शो
५.लपलास शोध	सीक
६.त्याला पकड	कॅच
७.लक्ष ठेव	वॉच
८.बाहेर काढ	मुव्ह
९.मरेल सोड	

इंग्रजी चालीरीतीत हे दोन शब्दांचे हुकूम दृष्यमान होतील असे वाटत नाही. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे श्रानांना समजायला सोपे जावे म्हणून एकाच शब्दाचे हुकूम असावेत व तो हुकूम एकदाच उच्चारल्याबरोबर श्रानाने काम करावे. पण मी स्वतः नॅशनल कॅडेट कोरच्या सर्व परीक्षा दिलेल्या असल्याने हुकूम कसे द्यावे हे शिकलेलो आहे व माझ्या स्वतःच्या स्वतंत्र विचारातून मला दोन शब्दांचे हुकूम योग्य वाटतात म्हणून मी त्यांचा वापर सुरू केला. सोयीसाठी एक शब्दाचे इंग्रजी हुकूम देखील दिलेले आहेत.

वरील प्रमाणे श्रान क्रियांचे असे तीन विभागांत वर्गीकरण का केले हे नीट समजावून घेणे शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. श्रानांच्या शिक्षणाचे दोन मुख्य उद्देश असतात. पहिला म्हणजे श्रानांना माणसांची भाषा शिकविणे आणि दुसरा म्हणजे श्रानांत आज्ञाधारकता बिंबविणे. समाजात जो श्रेष्ठ असतो, राजा असतो, त्याला काय म्हणायचे आहे ते समजावून घेण्यासाठी व त्याला खूष ठेवण्यासाठी, त्या राजाची मर्जी सांभाळण्यासाठी हुशार लोक त्या राजाची भाषा शिकतात. भारतात इंग्रजीचे स्तोम इंग्रजांच्या राज्यातच नाही का वाढले? श्रान माणसाला म्हणजे आपल्या धन्याला काय सांगायचे आहे ते समजण्यासाठी आपल्या धन्याची भाषा शिकायला उत्सुक असतो.

आपला श्रान शिकलेला असावा असे प्रत्येक श्रान पालकाला वाटते. पण श्रानाला शिकता येत नाही, हे फारच थोड्या श्रान पालकांनाच नाही, तर शिकविणाऱ्यांनाही समजलेले असते. श्रानांना शिकता येत नाही. त्यांना ज्या क्रिया उपजतरीत्या करता येत नाहीत त्या त्यांना शिकून करता येत नाहीत हाच तर माणूस आणि श्रान यांतला फरक आहे. एकाद्या अशिक्षित माणसाला लिहिता वाचता येत नाही. पण बोलणे माणसाला शिकावे लागत नाही. बोली भाषा शिकण्यासाठी माणसाला ती भाषा सतत ऐकत राहावी लागते. माणसांचे कंठ व जीभ अशी असते की माणसांना वेगवेगळे

आवाज काढता येतात. एखादा आवाज ऐकला आणि मनातल्या मनात त्याचा उच्चार करत राहिले की आपल्या कंठातून तसा आवाज काढता येतो. पोपट या पक्ष्यालाही असे त्याच्या जातीशिवाय ऐकलेले आवाज काढता येतात. श्वानांना असे वेगवेगळे आवाज काढणे शक्य नसते. लिहिणे, वाचणे या क्रिया माणसांना शिकाव्या लागतात. न शिकलेल्या माणसाला लिहिता वाचता येत नाही. अशिक्षित आणि शिक्षित माणसातला हाच तेवढा फरक. श्वानाच्या बाबतीत ज्या क्रिया श्वानांना जन्मतःच करता येत नाहीत अशा कोणत्याही क्रिया शिकता येत नाहीत. मग एक श्वान शिक्षक श्वानांना शिकवितो म्हणजे करतो काय ?

एक श्वान शिक्षक श्वानांना त्यांना येत असलेल्या क्रियांची नावे शिकवितो. ज्या क्रिया शिक्षित श्वानांकडून अपेक्षित असतात, त्या त्यांना आधीच येत असतात. श्वान शिकतो ते त्याला येत असलेल्या क्रियेचे माणसाने ठेवलेले नाव. पिलाचे डोळे उघडून ते हिंडू फिस लागण्याआधीच श्वान पिलांना ऐकू यायला व ऐकलेल्या आवाजाचे अर्थ समजायला सुरुवात झालेली असते. जन्मल्यानंतर सुमारे १५ दिवसांच्या पिलांना आवाजाचे वेगळेपण व आवाजाचे अर्थ समजायला सुरुवात झालेली असते. श्वानांच्या शिक्षणाला खरी सुरुवात याच काळात किंवा खरे म्हणजे याच्याआधीच करावी लागते.

जन्मल्यापासून एका आठवड्याच्या आतच श्वानाची पिले कूस बदलू लागतात. एका बाजूला झोपून झोपून अंग अवघडते. रक्ताभिसरणात अडथळे येतात. श्वास घ्यायला त्रास होतो, म्हणून आपणही झोपेत आपली कूस बदलतो. श्वान पिले देखील एका कुशीवरून दुसऱ्या कुशीवर जातात. पण ही विचार न करता केलेली कृती असते. काहीशी अशीच क्रिया श्वान पिलांच्या बाबतीत होते ती उताण्याचे सरळ होण्याची. पिलांची आई पिले लहान असताना त्यांचे पोट चाटत असते. पिलांच्या आईने पोट चाटले की पिलांचे पचन सुधारते. पोटात वायू झाले असतील तर ते निघून जातात. पोट चाटण्यासाठी आई आपल्या नाकाने पिलांना ढकलून त्यांना उताणे पाठीवर करते. पिलू स्वतःच्या पोटावर पालथे राहणे पसंत करते. उताणे झाले की ते सरळ होण्याचा प्रयत्न करते असे बघणाऱ्याला वाटते, पण हा प्रयत्न नसतो. ती एक आपोआप होणारी क्रिया आहे.

आपोआप होणारी क्रिया आणि प्रयत्नपूर्वक केलेली क्रिया यातील फरक समजून घेतला की शिकणे या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होईल. आपोआप होणाऱ्या क्रियेमागे विचार नसतो. मेंदूकडून आलेल्या आज्ञेप्रमाणे जाणीवपूर्वक केल्या गेलेल्या विशिष्ट हेतूने अमुक व्हावे म्हणून तमुक क्रिया करण्याचा विचार त्यामागे नसतो. आपले शरीर ती क्रिया करत असते. आपल्या शरीरात ती क्रिया घडत असताना त्यामुळे आवश्यक त्या गोष्टी साध्य होत असतात. पण त्या क्रिया घडवण्यासाठी आपल्याला विचार करावा लागत नाही. आपल्याला त्या क्रिया शिकाव्या लागत नाहीत. श्वानांना त्यांच्या सर्वच क्रिया जन्मजात आपोआपच येत असतात. पोहणे ही क्रिया श्वानांना शिकावी लागत नाही. श्वान पाण्यात त्याचे पाय तळाला लागत नाहीत इतक्या खोल पाण्यात गेला की आपोआप पोहू लागतो. समजा, आपल्याला सायकल शिकायची आहे, तर त्यासाठी दुचाकीवर तोल सांभाळायची क्रिया शिकावी लागते. ती एकदा अंगी बाणली की नंतर ती विचारपूर्वक करावी लागत नाही, आपोआप होते.

श्वान नव्या क्रिया शिकून कस शकत नसला तरी त्याला येत असलेल्या क्रिया त्याला हव्या तेव्हा हेतुपूर्वक कस शकतो. एखादी क्रिया हेतुपूर्वक विचार कस न करणे यालाच श्वानाचे शिकणे म्हणावे लागेल. श्वानांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेला उताण्याचे पालथे होणे या क्रियेपासून पिलाचे डोळे देखील उघडण्याच्या आधीपासून सुरुवात करता येते. इतक्या लहान

वयात त्याला भाषा शिकवायची नसते, त्याला शिकवायचे म्हणजे समजावून द्यायचे ते असे की विचार करून प्रयत्नपूर्वक आपण एखादी क्रिया करू शकतो. म्हणजे आपण त्याला त्याचे डोळे वापरायला शिकवितो. शरीर वळविण्यासाठी डोळे वापरणे, विचार करून कृती करणे हा श्वान शिक्षणातला पहिला धडा.

श्वानांना बुद्धी कमी असली तरी त्यांची स्मृती दांडगी असते. एकदा शिकलेला धडा ते विसरू शकत नाहीत. हेतू साध्य करण्यासाठी विचारांनी शरीर वळवणे यासाठी शरीराचा तोल फिरवणे व स्नायूंचे बळ वापरणे हे श्वान पिलांना शिकविलेले असते. त्यामुळे पुढे देखील ते तसे करायला म्हणजेच डोळे वापरायला शिकतात. म्हणजेच त्यातून हुशार, अकलवान श्वान तयार होतात. उताण्याचे पालथे - पाठीवरचे पोटावर वळण्यासाठी ज्या क्रिया कराव्या लागतात, त्याचा क्रम आपण आधी बघू. वळण्याची प्रत्येक क्रिया ही डोक्यापासून सुरू होत असते. म्हणजे आपलेच नव्हे, तर प्रत्येकाचे डोळे पहिल्यांदा बाजूला, वर, खाली होत असते. त्यासाठी मानेचे स्नायू काम करतात. मानेच्या आधी डोळ्यांची हालचाल करावी लागते. आपल्याला त्या दिशेने आपली नजर फिरवावी लागते. नजर प्रत्यक्ष वळली नाही, तरी आपले विचार तसे फिरवावे लागतात. विचार फिरले की कल्पनेत एक मार्ग तयार होतो व त्या मार्गाने वजन व नंतर वजनाचा तोल सांभाळण्यासाठी शरीर तसे तसे फिरत जाते.

श्वानाचे पिलू आपण आपल्या ओंजळीत घ्यावे. पिलाचे सर्व वजन आपल्या करंगळ्या व मरंगळ्या या चार बोटांवर तोलून धरावे. मधली बोटे डोळ्यांच्या बाजूला आणि चाफेकळी त्याच्या खांद्यांच्या बाजूला आणि अंगठे त्याच्या छातीच्या बाजूला त्याच्या कमरेजवळ धरावे. पिलू त्याच्या पाठीवर उताणे धरले की ते पालथे पोटावर होण्याचा प्रयत्न करू लागते. सुरुवातीला त्याला त्याच्या डाव्या कुशीवर वळून उताणे करण्यासाठी आपण आपला डावा हात थोडा वर उचलावा. म्हणजे पिलाचे वजन आपोआप त्याच्या डाव्या बाजूला जाते. त्याची मान, मग खांद्ये, मग पुढचे पाय, कमर व पुठ्ठा व मागचे पाय असे एकेक अवयव वळत जाऊन पिलू त्याच्या डाव्या कुशीवर वळते व वळण्याची क्रिया त्याच क्रमाने होत जाऊन पिलू पालथे होताना त्याच्या डाव्या कुशीवर वळते व वळण्याची क्रिया त्याच प्रकारे होत जाऊन पिलू पालथे होऊन पोटावर होते. एक दोन वेळा डाव्या कुशीवरून वळविल्यावर त्याला त्याच्या उजव्या कुशीवरून पालथे करावे. म्हणजे त्याला उजवी व डावी अशा दोन्ही बाजू सारख्या वापरण्याची सवय लागते. माणसांप्रमाणेच श्वानही डावखुरे अथवा उजव्या बाजूच्या हातांचा वापर जास्त व चपळतेने, शिताफीने करणारे असतात. त्यांचा नैसर्गिक कल ज्या बाजूकडे असतो त्या बाजूबरोबरच दुसरी बाजूही वापरण्याचे शिक्षण देऊन त्यांना शिकण्यासाठी पहिले पाऊल उचलायला आपण प्रवृत्त करू शकतो. त्यासाठी आधी पिलाचा नैसर्गिक कल कसा आहे ते आपण निरीक्षण करून ठरवले पाहिजे.

साधारणतः वयाच्या सहाव्या वा सातव्या दिवशीपासूनच हा उताण्याचे पालथे करण्याचा पहिला धडा द्यायला सुरुवात करता येते. वजन कमी असलेली पिले लवकर तर वजन जास्त असलेली पिले उशीरा हाती घ्यावी लागतात. पिलांच्या या वाढीच्या काळांत पिले रोज नव्हे, सकाळ - संध्याकाळी वाढत असतात. काही पिलांत सकाळी तर काही पिलांत संध्याकाळपासून म्हणजे आठ दहा तासांच्या अंतराने उशीरा किंवा लवकर शिकवायला सुरुवात करावी लागते.

पोराचे पाय पाळण्यात

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ही म्हण माणसांच्या बाबतीत खरी असते, पण याची जाणीव अनेकांना नसते. गर्भारपणाच्या तिसऱ्या महिन्यापासून नवजाताचे तीन वर्षांपर्यंत बालक घडविणे हे संपूर्णतः आईच्या हाती असते हे आता

प्रभाकर राव यांच्या सिध्दसमाधी योग गटाने प्रयोगाने सिध्द करून दाखविले आहे. एक शास्त्र म्हणून ते पालकांसाठी वर्ग घेऊन शिकवीत असतात. माणसांचे सोडा, पण कुत्र्याच्या बाबतीत मात्र पोराचे पाय आणि ज्याचे हाती--- या दोन्ही म्हणी शंभर नाही, तर एकशेपंचवीस टक्के खऱ्या ठरतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे कुत्रा शिकून त्याची कार्य पध्दती बदलू शकत नाही हे आहे.

कुत्र्याच्या सर्व क्रिया या त्याच्या अनुवांशिकतेप्रमाणेच घडत असतात. एका कुत्र्याला जे जन्मतः येत नाही असे काहीही शिकून त्याला करता येत नाही. जन्मतः येत असलेली प्रत्येक क्रिया कोणत्या परिस्थितीत वापरायची आणि केव्हा वापरायची नाही हे मात्र तो अनुभवातून शिकत असतो. पिलाचे डोळे उघडून तो चालू फिरू लागला की त्याचा शिकण्याचा काळ सुरू होतो. त्यावेळी त्याचे वय असते सुमारे तीन आठवडे. तीन आठवड्यांपासून सहा सात आठवड्यांपर्यंत पिलू आपले एकेक गुण दाखवू लागते. आपल्याला हवे तसे वागणारे पिलू निवडण्याची हीच खरी वेळ. कुत्र्यांची वागणूक ही अनुवांशिक असते असे म्हटले त्याचबरोबर कुत्र्यांची वागणूकही स्थळ काळाप्रमाणे बदलत असते हेही तितकेच खरे आहे. कुत्र्याचे रूप, रंग आणि ढंग हे सर्व अनुवांशिक असले तरी त्यात सतत बदल होत असतो. म्हणून आपल्याला हवे तसेच पिलू निवडत राहण्याची प्रक्रिया सतत करत रहावी लागते.

अनुवांशिक वागणूक म्हणजे काय? सशाच्या शिकारीकरिता वापरल्या जाणाऱ्या कुत्र्यात चाहूल लागताच ताबडतोब त्या दिशेने आगेकूच करण्याची प्रतिक्रिया अपेक्षित असते. बंदुकीने शिकार करण्यासाठी मदतनीस म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या पॉइंटर जातीच्या कुत्र्याने सावजाची चाहूल लागताच पुढचा एक पाय उचलून जागेवरच पुतळ्यासारखे निश्चल होणे आवश्यक असते. पुतळ्यासारखे स्थिर होणे आणि तिरासारखे सुसाट पळू लागणे या परस्पर विरोधी क्रिया कुत्र्यात आढळतात. आपआपल्या जातीप्रमाणे उत्तम काम करणाऱ्या आई वडिलांच्या पोटीदेखील सुमारे १५ टक्के पिले ही पालकांपेक्षा वेगळी वागणारी येतात. किमान पाच टक्के पिले तर अगदी उलटी वागणूक असणारी असतात.

श्वानाच्या वागणुकीच्या वेगळेपणाचे निरीक्षण करण्यात पुण्याचे श्वान पैदासकार श्री. अजित पाषाणकर यांचा हात धरणारा मला गेल्या ५० वर्षांत कोणी भेटलेला नाही. याला कारण त्यांच्या कुटुंबाची परिस्थिती आणि इतर श्वान प्रेमींकडून शिकण्याची तयारी या दोन्ही गोष्टी सारख्याच महत्त्वाच्या आहेत. श्री. अजित पाषाणकरांची झोपण्याची आणि वावरण्याची खोली आणि पिलावळ वाढविण्याची खोली एकच होती. एकमेकांच्या अंगावर रेलून निर्धास्त झोपलेली पिले जागी कशी होतात, यावर त्यांचा सतत डोळा असतो. लंब्राडोर जातीची पैदास ते गेली २० वर्षे नियमित करीत आहेत.

प्रत्येक पिलावळीतील हलक्या झोपेची पिले त्यांचे लक्ष नेहमीच वेधून घेतात. झोप चाळविण्याचे प्रत्येक पिलाचे कारण मात्र वेगवेगळेच असते. काही पिले हलक्या आवाजाने जागी होतात, तर काही विशिष्ट वासाने किंवा विशिष्ट आवाजाने जागी होतात. चालत जाणाऱ्या माणसाच्या पावलाच्या आवाजाने जागे होणारे पिलू आणि सोजी गरम करण्यासाठी काढलेल्या भांड्याच्या आवाजाने जागे होणारे पिलू वेगवेगळे असते हे त्यांचे निरीक्षण आहे. जाग आल्यावर काही पिले लोळत पडणारी असतात, तर काही ताबडतोब उठून प्रातर्विधी आटोपणारी असतात. पिलांच्या खाण्याचा म्हणजे सोजीचा वास पहिल्यांदा कोणत्या पिलाला येईल हे ते सांगू शकतात. तसेच खिडकीच्या तावदानावर कावळा किंवा चिमणी येऊन बसली तर कोणत्या पिलाला ते आधी दिसेल ते देखील ते सांगू शकतात. अपेक्षित किंवा अनपेक्षित आवाज आला तर कोणते पिलू भुंकेल, कोणते पिलू पुढे होईल आणि कोणते पिलू घाबरेल व आडोसा शोधेल हे त्यांना माहीत असते.

लॅबराडोरमध्ये काळा आणि पिवळा रंग, नर आणि मादी तसेच पिलाच्या शेंपटाची लांबी यावरून ते पिलू ओळखतात व त्याच्या वागणुकीची नोंद घेतात. ज्यांना काम करण्यासाठी कुत्रा निवडायचा आहे त्यांनी जात, रंग, रूप, लिंगावर पिलू न निवडता त्याच्या वागणुकीवरून निवडावे. त्यासाठी पिलावळीचे निरीक्षण करणे ही आवश्यकताच आहे. कारण वागणूक ही स्वतंत्र बाब असून तिचा जात, रंग, रूप, लिंग, कशाशीच संबंध नसतो असे आज छातीठोकपणे सांगता येईल कारण आजचे पैदासकार हे वागणुकीवर पिलांची निवड करून पैदास करित नाहीत, फार तर रंग, रूपाकडे लक्ष देतात असेच दिसते. नाही म्हणायला कुत्र्याचे लिंग आणि त्यांची वागणूक यांत निश्चित संबंध असतो. नर कुत्रे स्वाभिमानी, थोडे गर्विष्ठ व इतरांचे न ऐकण्याकडे कल असणारे असतात. तर माद्या प्रेमळ, दुसऱ्याचे नेतेपण मान्य करणाऱ्या व नरांपेक्षा जास्त सावध, संभोवतालचा सतत वेध घेत राहणाऱ्या असतात असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल.

आपल्याला हवे तसे पिलू आढळल्यावर त्याचे हवे ते गुण वाढविण्याला ताबडतोब सुरुवात करावी लागते. पाळण्याच्या दोरीने पाळणा किती वेळ झुलवायचा आणि मूल झोपले की हलविणे कसे बंद करायचे हे दोरी ज्याच्या हाती त्यालाच ठाऊक असते. पिलाला शहाणे करण्याचा प्रयत्न जो श्वान शिक्षक करतो तो स्वतः शहाणा असावा लागतो. ते येरा गबाळ्याचे काम नोहे. पिलाच्या शिक्षकाचे हात आणि मन कमालीचे संवेदनक्षम असावे लागते. ओंजळीत पिलू घेतल्याबरोबर त्याची धडपड सुस् होते. त्याआधी पिलांचे निरीक्षण करून कोणते पिलू शिकण्याएवढे मोठे झाले आहे, याचा अंदाज घ्यावा लागतो. आपला अंदाज चुकला तर ताबडतोब प्रयत्न सोडून देऊन ८-१० तासांनी पुन्हा प्रयत्न करावा. श्वान शिक्षकाच्या संवेदनक्षम हातांना आणि डोळ्यांना श्वान पिलांची प्रत्येक हालचाल समजत असते. आपल्या स्पर्शातून श्वान पिलांना केव्हा मदत करायची व केव्हा त्याला ताकद लावायला उद्युक्त करायचे हे ज्याचे त्याने ठरवायचे असते.

अनावश्यक वेळी मदत दिली गेली तर ते पिलू आळशी होते. प्रत्येक वेळी मदतीची अपेक्षा करते आणि अनावश्यक ताकद लावावी लागली तर ते थकते. त्याच्या वाढ प्रक्रियेत अडथळे येतात. पिलाची शारीरिक व मानसिक वाढ खुटते. कुशीवर वळण्यासाठी मदत देताना शिक्षकाने आपला हात थोडा वर उचलावा व पिलाला लुडकायला -लोळण घ्यायला मदत करावी हे आधीच सांगितले आहे. पिलाला ताकद लावायला उद्युक्त करताना नेमके याच्या विरुद्ध करावे, म्हणजे तो हात खाली नेऊन पिलाला ताकद लावायला भाग पाडता येते. पिलू ज्यावेळी स्वतःचे वजन त्या बाजूला सरकवून वळायची तयारी करत असते त्या क्षणाला हात थोडा वर खाली करून हे साधायचे असते.

पिलाने आपले डोके वळवायला सुरुवात करताना आपल्या मधल्या बोटांनी त्याच्या डोक्याच्या बाजूला हलका जोर देऊन हेच साधता येते. डोक्याची हालचाल खांद्याकडे जाऊ लागली की आपल्या हाताची चाफेकळी, तर्जनी हेच काम करते. हालचाल मागच्या पायाकडे जाऊ लागताच आपले अंगठे व तळव्याचा अंगठ्याखालचा भाग वापरावा लागतो. आवश्यक तेव्हा आवश्यक तेवढीच मदत करून अथवा अवरोध करून श्वान पिलाला वळू द्यावे. वळण्याची एक क्रिया पूर्ण झाल्यावर क्रियापूर्तीचा आनंद त्याला अनुभवू द्यावा आणि तो संपता संपता पुन्हा दुसऱ्या खेपेची सुरुवात करावी.

पहिल्या किंवा अगोदरच्या खेपेला त्याने जेवढा उत्साह दाखविला त्यापेक्षा जास्त उत्साह व कामातले कसब त्याने दुसऱ्या म्हणजे पुढच्या खेपेला दाखवायला हवे. पहिली कृती करायला जेवढा वेळ लागला त्यापेक्षा दुसऱ्या खेपेला कमी वेळात ती कृती पूर्ण व्हायला हवी. क्रियेच्या दुसऱ्या खेपेला प्रत्येक कृतीतील सफाई व वेळ यात सुधारणा हवी, म्हणजे

वजन टाकणे, मान वळवणे, खांदे हलविणे, कमर फिरविणे यातल्या कोणत्याही कृतीला वेळ लागला अथवा थकवा जाणवला तर थोडी मदत करून ती कृती करवून घ्यावी व पिलाला ताबडतोब सुट्टी द्यावी.

पहिल्यापेक्षा दुसरी कृती ही जास्त सफाईने व्हायला हवी हा श्वान शिक्षणाचा मूलभूत नियम आहे. किमान तेवढ्या सफाईने तरी झाली पाहिजे. सफाईत ढिलाई होत असेल तर सुट्टी देऊन काही वेळा त्याला दुसरी क्रिया जी तो चांगली करतो ती करायला लावून तो ताजातवाना झाला, क्रियापूर्तीचा आनंद त्याने उपभोगला की पुन्हा त्याला येत नसलेली क्रिया त्याच्याकडून करवून घ्यावी. मोठ्या श्वानांना ऊठ, बस शिकविताना किंवा भुंकायला शिकविताना देखील हाच नियम कटाक्षाने पाळायला हवा. माणसांच्या मुलांप्रमाणे श्वानांनाही अभ्यासाने, शिकण्याने थकवा येत असतो. थकवाच कंटाळा आणतो. थकवा न येऊ देता कामातली कुशलता बाढविण्यासाठी श्वानाची चिकाटी वाढवीत नेणे हेच श्वान शिक्षकाचे कसब आहे. शिष्याचा थकवा जाण्यासाठी शिक्षक अतिसंवेदनशील असावा लागतो. कामचुकारपणा व कंटाळा यातला फरक ओळखून श्वान चुकारपणा करीत असेल तर त्याला वेळीच शिक्षा केली नाही तर तो शिकत नाही.

थकवा येण्याआधी काम थांबवायचे ठरवले की एका श्वान शिक्षकाला एका वेळी श्वानाच्या वय व ताकदीप्रमाणे फार तर दहा मिनिटे काम करता येते. नव्या श्वानमालकांना हे कळत नाही. पैशाचा मोबदला वेळेत मोजणाऱ्या मालकाला श्वानाला फिरवून आणावे लागते. तो त्याच्या दृष्टीने वेळेचा अपव्यय असतो.

श्वानाला शिकविताना भाषा कशी शिकवायचा हे आता आपण पाहू. आपण श्वानाला त्याचे नाव शिकवितो. टॉमी, वाघ्या किंवा राजा असे आपले एखादे नाव त्याला शिकविताना आपण नेमके काय करतो? इतर शब्द शिकविण्यासाठी त्याच मार्गाने गेले तर ते योग्य ठरेल. पिलालाचे लक्ष वेधण्यासाठी आपण त्याला त्याच्या नावाने हाक मारतो. त्याचे नाव शिकविताना आपण त्याला कोणतेही प्रलोभन देऊ करत नाही. तसेच इतर हुकूम शिकवितानाही कोणतेही प्रलोभन न देता या क्रियेचे हे नाव आहे हे त्याला समजावून देणे हाच योग्य मार्ग आहे.

शिकविताना श्वानाचे लक्ष शिक्षकाकडे असेल याची खात्री शिक्षकाने करून घ्यायला हवी. श्वानाचे लक्ष ती क्रिया करण्यात असेल तर श्वानाला तुम्ही शब्द वापरून त्या क्रियेचे नाव शिकवीत आहात हेच कळत नाही. म्हणून क्रिया करायला सुरुवात करण्याआधी त्या नावाचा उच्चार फक्त त्या श्वानालाच ऐकू जाईल इतक्या हळू आवाजात आपण करायला हवा. नंतर त्या श्वानाकडून ती कृती करवून घ्यायला हवी.

शिकवायला सर्वात सोपा असतो तो हुकूम. बशीतले खा हा हुकूम त्याला देताना आपल्याला एका मदतनिसाची आवश्यकता असते. आपल्याला श्वानाच्या लक्षातही येणार नाही, ध्यानी मनी नसेल अशा वेळी हा शब्द शिकवावा लागतो. श्वानाचे पूर्ण लक्ष आपल्याकडे घेऊन फक्त त्यालाच ऐकू जाईल इतक्या हळू आवाजात त्याला सांगा, बशीतले खा. त्याला काही समजत नाही. पण तो तुम्ही काय सांगत आहात त्याकडे लक्ष देऊन ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. तो लक्ष देऊन ऐकतो आहे तोपर्यंत एक, फार तर दोन वेळा बशीतले खा असे त्याला तुम्ही सांगायला हवे. तुम्ही तुमच्या श्वानाला बशीतले खा असे सांगता त्याचेवेळी तुमचा मदतनीस श्वानाच्या नजरेआड एका बशीत श्वानाला आवडणाऱ्या खाद्याचा छोटासा तुकडा ठेवतो. तुम्ही दुसऱ्या वेळी श्वानाला बशीतले खा असे सांगून बशीकडे घेऊन जा व त्याला बशीत ठेवलेला खाऊ खाऊ द्या. श्वान बशीतील खाऊ खात असताना तुम्हाला आनंद व्हायला हवा व तुमचा हा आनंद तुमच्या वर्तणुकीतून श्वानाला कळायला हवा. त्याला शाब्बास म्हणून उत्तेजन द्या. त्याच्या पाठीवर शाबासकीची थाप द्या. किती हुशार आहे

असे काही तरी श्वानाच्या दृष्टीने निरर्थक पण तुम्ही खूप झाला आहात हे समजण्यासाठी उपयुक्त असे शब्द गुणगुणल्यासारखे, पुटपुटल्यासारखे उच्चारून त्याला तेथून बाजूला न्या.

हाच प्रकार दोन तीन वेळा पुन्हा पुन्हा करायचा आहे, पण त्यासाठी जागा मात्र बदलायला हवी. खाऊ ठेवायची जागा आणि हुकूम द्यायची जागा दोन्ही जागा बदलून ही क्रिया श्वानाकडून करवून घ्यायला हवी. दुसऱ्या खेपेसाठी घराची दुसरी खोली निवडा, किंवा त्याला गॅलरीत वा जिऱ्यात घेऊन जा. मग सांगा, बशीतले खा. शिकविण्यासाठी ज्या जागेचा तुम्ही उपयोग करणार ती जागा श्वानाच्या नेहमीच्या सरावाची असणे आवश्यक आहे. शक्यतो त्याच्या राहत्या घरीच हा शब्द शिकवावा, पण त्याचे नेहमीचे खाणे खाण्याचे ठिकाण मात्र खाऊ ठेवण्यासाठी वापस नये.

जागा बदलून, त्याचे लक्ष तुमच्याकडे घेऊन तुम्ही त्याला पुन्हा फक्त त्यालाच ऐकू जाईल अशा हळू आवाजात सांगा, बशीतले खा. तो तुम्ही काय सांगतो ते समजण्याचा प्रयत्न करतो पण त्याला नक्की काय सांगता ते कळत नाही. कोणताही श्वान एक पाठी, एकाच सांगण्यात समजेल इतका हुशार नसतो. तुम्ही त्याला सांगत असतानाच तुमच्या मदतनिसाने खाऊ ठेवला आहे याची खात्री करून घेऊन तुम्ही त्याला खाऊ ठेवला असेल तेथे घेऊन जा. मागच्या वेळेसारखे त्याचे कौतुक करा. पहिल्याच दिवशी एकाच वेळी सुमारे तीन चार वेळा ही क्रिया करवून घेणे आवश्यक असते. त्यासाठी श्वान बरोबर नसताना तुम्ही व तुमचा मदतनीस या दोघांनी आधी जाऊन त्या जागा निश्चित करून घ्यायला हव्यात. तुम्ही व श्वान यामध्ये तुमचा सहाय्यक कधीही येता कामा नये. या कामात तुम्हाला कोणी सहाय्यक आहे हे देखील त्या श्वानाला लक्षात यायला नको. तुम्ही आधी ठरलेल्या जागी श्वानाला नेत असताना तुमचा सहाय्यक खाऊ ठेवायला जातो आहे हे देखील श्वानाच्या लक्षात यायला नको. त्याने दुसऱ्या मागनि तेथे पोहोचावे. बशीत खाऊ ठेवताना कोणताही आवाज तेथे करता कामा नये. खाऊचा वास श्वानाला सहज येईल इतक्या अंतरावर म्हणजे फार तर आठ दहा फुटांवर पण नजरेआड खाऊ ठेवलेला असावा. श्वानाला बशीतले खा, सांगण्याआधी श्वानाचे लक्ष आपल्याकडे वेधून परवलीचा तो शब्द, तो हुकूम मनातल्या मनात तुम्ही उच्चारायला हवा. नंतर फक्त त्यालाच ऐकू जाईल इतक्या हळू आवाजात तुम्ही बोलून श्वानाला सांगा.

पहिलाच दिवस असल्याने श्वानाची मालक मंडळी कुतूहलाने हा प्रकार बघत असतात. त्यांचा श्वान शिकतो आहे हे त्यांच्याही लक्षात येते, पण त्यांना या पायरीवर इतक्या लवकर तुमचा परवलीचा शब्द, त्याच्या क्रियेचे नाव सांगू नका. सकाळ, संध्याकाळ अथवा आज -उद्या असे दोन खेपेला शिकविणे झाल्यावर शब्द श्वानाला समजला हे तुमच्या लक्षात आले की श्वानाच्या धन्याला तो शब्द सांगून त्याच्या हातात श्वानाची साखळी देऊन जसे तुम्ही करता तसे त्यांना करायला सांगा. यावेळी तुम्ही त्या धन्याचे सहाय्यक म्हणून काम करा.

हुकूम समजून खाऊपर्यंत पोहोचायला किती वेळ लागतो याचा अंदाज तुम्हाला आलेला असतो. श्वानाचा धनी किंवा मालकांपैकी जो कोणी काम करत असेल त्याला खाऊपर्यंत श्वानाला आणायला वेळ लागत असेल तर बशीचा आवाज करून श्वानाचे लक्ष खाऊकडे वेधून घेऊन तुम्ही मालकांना मदत करू शकता. श्वानाच्या मालकांना वेळ नसला तर तुमचा एक मदतनीस मालक म्हणून काम करण्यासाठी बरोबर घ्या. त्याच्याकडून हीच क्रिया करवून घ्या. हे सर्व करण्यामागे श्वानाला आपल्या शब्दाचा पूर्ण अर्थ समजला पाहिजे हा हेतू आहे. श्वानाच्या मनात शब्द व क्रिया यांचा संबंध जुळायला हवा. त्या संबंधाच्यामध्ये तिसरी बाब म्हणजे अगदी प्रत्यक्ष तुम्ही देखील यायला नको. भाषा समजली म्हणून कोणीही

परका येऊन तेच शब्द वापरून श्वानाला फिरवून आपला कार्यभाग साधेल ही भीती मनात बाळगण्याचे कारण नाही. श्वानाचे वय चार पाच महिन्यांचे झाले की श्वानाला आपले, परके समजू लागते. कोणाचे ऐकायचे व कोणाचे ऐकायचे नाही याचा निर्णय श्वान स्वतः घेऊ लागतो. विशिष्ट माणसाने सांगितले तरच ऐकायचे, इतरांचे ऐकायचे नाही हे देखील पुढे शिकविता येते पण एक श्वान शिक्षक म्हणून तुमचे काम हे श्वानाला भाषा शिकविण्याचे आहे हे तुम्ही दृष्टीआड करून चालणार नाही.

तुम्ही श्वान शिक्षक आहात, श्वानाचे मालक नाही हे तुम्ही कायम लक्षात ठेवायला हवे. श्वान तुम्हालाच नेता मानू लागला व मालकाला गौण मानू लागला तर तुम्ही वेळीच बाजूला होऊन पाच सहा दिवसांची सुट्टी घेऊन आवश्यकता असेल तर शिक्षण बंद करून श्वान पुन्हा मालकालाच नेता मानेल याची काळजी घेतलीच पाहिजे. श्वानाच्या नजरेत मालक मोठा ठेवणे हेच तुमचे कायम उद्दिष्ट असायला हवे. मालक उपलब्ध नसेल तर तुमच्या मदतनिसाला मालक म्हणून काम करायला सांगा, पण तुम्ही शिक्षक आहात म्हणून सर्वात मोठ्या श्वान तुम्हीच असे श्वानाला वाटू देऊ नका.

श्वानाची तशी प्रतिक्रिया होणे ही स्वाभाविक प्रतिक्रिया आहे. कारण तुमच्या अंगी ते कसब आलेले असते. पण तुम्ही दुसऱ्यांकरिता श्वान तयार करत असता त्याने दुसऱ्यांचे ऐकले पाहिजे हे त्याला पहिल्या पायरीपासूनच शिकवायला हवे. एरवी श्वान आमचे ऐकत नाही, तुमचे ऐकून काय उपयोग असे श्वानांचे मालक तुम्हाला शेवटी ऐकवितात, ही गोष्ट घडणार नाही याची दक्षता सुरुवातीपासून घेणे आवश्यक असते.

बशीतले खा असे सांगून माणूस त्याच्या भाषेत आपल्याला काहीतरी सांगत असतो हे श्वानाच्या मनात बिंबविले की पुढचे शब्द किंवा हुकूम शिकवायला सोपे जाते. श्वानाच्या पुढच्या नैसर्गिक क्रियांची नावे ज्या ज्या वेळी त्या क्रिया घडणार असतील त्याची लक्षणे दिसू लागतात तो शब्द उच्चारून त्या क्रियेचे हे नाव हे शिकवावे लागते. या पध्दतीने शिकवायचा दुसरा शब्द असतो पाणी पी. पाणी पी हे शिकविण्याचे तंत्र बशीतले खा यापेक्षा थोडे वेगळे आहे. बशीतला खाऊ हा जिभेचे चोचले पुरविणारा, लागोपाठ चार पाचदा खाल्ले तरी आणखी खावासा वाटणारा असतो, पाणी मात्र कोणी तहान असल्याशिवाय पीत नाही. श्वानांसाठी पाणी नेहमी पाण्याची पातळी त्याच्या छातीला येईल इतके उंचावर त्याला मान जमीनीला समांतर ठेवून पिता येईल असे ठेवायचे असते. श्वानाला व्यायामासाठी बाहेर काढण्याआधी पाणी त्याच्या नेहमीच्या जागेवर भरून ठेवावे. भरताना ते श्वानाला दिसेल असे त्याच्या समोर भरावे व त्याला घेऊन बाहेर खेळायला जावे. चांगला रगडवून, धापा टाकून टाकून घसा कोरडा होईस्तोवर त्याला खेळवावा. पळवावा व त्यानंतर थोडा बसवून थंड होऊ द्यावा. थंड झाल्यावर पाण्यापासून दहा पंधरा फुटांवर पाणी पी हा हुकूम त्याच्या डोळ्यात डोळे घालून मनातल्या मनात द्यावा व नंतर नेहमीप्रमाणे हळू आवाजात देऊन त्याला पाण्याकडे न्यावे व तो पाणी पिऊ लागला की त्याला खूप शाब्बासकी देऊन त्याचे कौतुक करावे. बशीतले खा हे त्याला एका दिवसात शिकविता येते कारण पुनरावृत्ती शक्य असते. पाणी पी हे शिकवायला मात्र किमान दोन तीन दिवस लागतात कारण एकदा फिरवून आल्यावर एकदाच व खूप वेळानंतर म्हणजे किमान सात आठ तासांनंतर तो पाणी पीत असल्याने पाणी पी हे त्याला समजायला वेळ लागतो. बशीतले खा हे शिकविल्यावर पाणी पी हे शिकवत असताना माणूस काही बोलून आपल्याला काहीतरी सांगत असतो हे त्याला समजलेले असते, त्यामुळे तो तुमच्या बोलण्याकडे लक्ष देतो व शिकतो.

पाणी पीच्या बरोबर किंवा थोडे आधी देखील हुकूम शिकविता येतात ते म्हणजे बोल किंवा सांग. हे शब्द श्वानाने भुंकून दाखविण्याकरिता वापरणे चांगले, कारण श्वानाने भुंकून आपल्याला त्याचे म्हणणे सांगावे, आपल्याला हाक मारावी, कोणीतरी आले आहे हे सांगावे किंवा परक्याला बाहेर जा हे सांगावे अशी अपेक्षा असते. सांग हा शब्द शिकविण्यासाठी पुन्हा खाऊचा उपयोग करून घ्यावा. सांग शिकविताना मदतनिसाची मदत घेऊ नये. श्वान ज्या ठिकाणी खेळायला जातो तेथे किंवा जे ठिकाण त्याच्या ओळखीचे करायचे आहे अशा ठिकाणी त्याला साखळीने बांधावा. आपण त्याचा खाऊ घेऊन त्याच्या समोर उभे राहावे. श्वानाचा खाऊ त्याला घेता येणार नाही, इतक्या अंतरावर उभे राहून खाऊ आपल्या हातात ठेवून त्याला हुकूम करावा, सांग. तो खाऊ खाण्यासाठी धडपडतो. साखळीला झटके मारू लागतो. पण त्याला खाऊ देऊ नये. त्याने ओढणे थांबवले की पुन्हा हुकूम करावा, सांग. तो भुंकला तर ठीक. भुंकला नाही, तर सांग हा हुकूम शिकविताना त्याचा खाऊ आपल्या हातात मुठीत बंद करावा व आपली तर्जनी वा चाफेकळी आपण कोणाला आपल्याकडे बोलाविण्यासाठी वापरतो तशी तर्जनी आपल्याकडे वळवून पुन्हा हुकूम करावा, सांग. खाऊ आपल्याला देत नाही असे पाहून श्वान भुंकतो. भुंकला की आपल्या हाताने खाऊ त्याला भरवावा. पुन्हा पुन्हा त्याच्याकडून ही क्रिया करून घ्यावी. नंतर जागा बदलावी. त्याला दुसरीकडे बांधून पुन्हा खाऊ मुठीत धरून सांग, म्हणून भुंकायला लावावे. बहुतेक श्वान एका दिवसातच भुंकायला शिकतात. पण जर तो शिकत नसेल तर मात्र तुम्हाला मदतनीस घ्यावा लागेल. या खेपेला मदतनीस माणूस नको. दुसरा प्रशिक्षित श्वान जो हुकुमावर भुंकतो असा घ्यावा.

दोन्ही श्वानांना एकमेकांपासून आठदहा फुटांवर असे बांधावे की दोन्हीही एकमेकाला बघू शकतील व दोघेही तुमच्या नजरेसमोर राहतील. पहिल्यांदा ज्या श्वानाला शिकवायचे असेल त्या श्वानाला खाऊ दाखवून त्याला हुकूम करावा. तो भुंकला नाही, तर दुसऱ्या प्रशिक्षित श्वानासमोर तो खाऊ धरून त्याला भुंकायला लावावे. तो भुंकला की त्याला खाऊ द्यावा व नंतर पुन्हा नवशिक्या श्वानासमोर जाऊन खाऊ दाखवून सांग म्हणावे. भुंकले की खाऊ मिळतो हे प्रत्यक्ष बघितले की ते त्याच्या डोक्यात शिरते व तो लगेच भुंकतो पण तरीही भुंकला नाही तर दुसऱ्या श्वानासमोर जाऊन त्याला भुंकवून खाऊ द्यावा. असे दोन तीनदा झाले की कितीही मट्ट श्वान असला तरी त्याच्या डोक्यात लख्ख प्रकाश पडतो, कारण भुंकले की खाऊ मिळतो हे तो बघत असतो व खाऊ मागण्याकरिता भुंकू लागतो.

त्यानंतर प्रशिक्षित श्वानाला दृष्टीआड करून आपल्या श्वानाला दुसरीकडे नेऊन खाऊ दाखवून सांग, म्हणून भुंकायला लावावे. तो भुंकतो. पण नाहीच भुंकला तर दुसऱ्या श्वानाला त्याच्या समोर आणून मागचा धडा पुन्हा गिरवावा. खाऊ दाखवून श्वान भुंकायला लागला की नंतर खाऊ समोर न धरता सांग असो सांगत मूठ बंद करून तर्जनी हलवून त्याला भुंकायला लावावे व भुंकल्यावर त्याला आपल्या खिशात ठेवलेला खाऊ द्यावा. त्याचे कौतुक करावे. लवकरच त्याला सांग या हुकुमाचा अर्थ समजतो व तो हुकूम केल्यावर भुंकू लागतो. आता खाऊ न देता नुसते कौतुक करवून त्याला शाबासकी द्यावी.

सांग हा हुकूम शिकविल्याबरोबर तो धडा श्वानाच्या मालकाकडून गिरवून घ्यावा. मालकाला वेळ नसेल तर आपला मदतनीस नेऊन त्याच्याकडून धडा गिरवावा. मालक किंवा मदतनिसाने आपण जसे शिकविले त्याच प्रकारे आधी खाऊ दाखवून व नंतर खाऊ न दाखविता तो मुठीत ठेवून व नंतर खाऊ जवळ न बाळगता हुकूम करवून श्वानाला भुंकायला लावावे. दोन तीन दिवसांत हा धडा पूर्ण होतो. त्यानंतर अधूनमधून वेगवेगळ्या वेळी, वेगवेगळ्या स्थळी, वेगवेगळ्या प्रसंगात श्वानाला सांग हा हुकूम करून भुंकायला लावले की हुकूम पक्का होतो; पण ज्या ज्या वेळी श्वानाने भुंकणे अपेक्षित

असते तेव्हा ते त्याच्या लक्षात येणे व तुम्हाला अपेक्षित असते त्यावेळी म्हणजे कोणा परक्याची चाहूल लागताच किंवा परक्याला हाकलून देण्यासाठी श्वानाला भुंकविणे शक्य होते. असे झाले की श्वानाचे खूप कौतुक सर्वांकडून होते व त्याचा परिणाम श्वानाला शिकण्यासाठी प्रोत्साहन मिळण्यात होते.

बशीतले खा, पाणी पी आणि सांग, अशा दोन तीन क्रिया शिकवून झाल्या की त्यानंतर शिकविण्याचा सर्वात महत्वाचा हुकूम नाही. नाही आणि परत ये या दोन हुकुमांना बरोबरच सुरुवात करावी. हे दोन्ही हुकूम शिकविण्यासाठी तुम्हाला मदतनीस लागणार आहे. हे दोन हुकूम शिकवायला श्वानाच्या ओळखीची त्याच्या व्यायामाची, खेळण्याची जागा निवडली तर चांगले. प्रकरणाच्या सुरुवातीला दिलेली साखळीचा झपका मारून शिक्षा करण्याची कला तुम्ही आधी आत्मसात करायला हवी. तुमच्या श्वानाच्या गळ्या/मानेइतक्या उंचीवर एखाद्या झुडपाला अथवा भिंतीला किंवा फाटकाला साखळीच्या पट्ट्यात अडकवायचे टोक अडकवून श्वानाच्या छातीच्या उंचीवर साखळीचा झपका मारण्याचा सराव तुम्ही श्वानाला साखळी बांधायच्या आधीच करायला हवा.

तुमच्या मदतनीसाच्या हातात श्वानाच्या आवडीचा खाऊचा पुडा द्या आणि मदतनीसाला श्वानाला बोलावून खाऊ दाखवून खा खा म्हणून खाऊ हातात घेऊन श्वानाला त्याच्याकडे बोलविण्यास सांगा. श्वान मदतनिसाकडे जाण्याची तयारी करू लागताच तुम्ही करड्या- दम भरण्याच्या पण हळू आवाजात श्वानाला नाही असा हुकूम करा. तुम्ही सांगितलेला नाही, हा हुकूम श्वान ऐकणार नाही. तो खाऊच्या दिशेने जाऊ लागेल. श्वान तुमच्यापासून दूर जाऊ लागताच साखळी पूर्ण लांब, ताठ होण्याच्या आधीच एक जोरदार झपका साखळीला झोल देऊन श्वानाच्या छातीवर असा मारा की तो दबकून कळवळून जागच्या जागीच थांबायला हवा.

कळवळून जागच्या जागी थांबलेल्या श्वानाला तुम्ही तुमच्या जवळ परत ये म्हणून हुकूम करून परत बोलवा. तो येत नसेल तर त्याला साखळीने ओढून तुमच्याजवळ घ्या व कुरवाळून शांत करा. या सर्व प्रकारात साखळीचा बसलेला झपका हा एक अपघात होता, आपण पुढे गेलो म्हणून आपल्याला झपका बसला असा त्याचा समज झाला तरी चालेल. किंवा ऐकले नाही म्हणून शिक्षा झाली हे त्याच्या लक्षात आले तरी चालेल. यासाठी त्याने खाऊच्या दिशेने आगेकूच करताच त्याला झपका बसला पाहिजे. यानंतर दुसऱ्या खेपेला तुम्ही श्वानाला आधीच नाही सांगा व नाहीचा हुकूम झाल्यावर तुमच्या मदतनिसाने त्याला खाऊचे आमीष दाखवून बोलवावे. श्वान पुढे निघाला की फटका म्हणजे झपका बसलाच पाहिजे. तुम्ही परत ये म्हणून कुरवाळणे, लाडे लाडे बोलणे झाले पाहिजे. तिसऱ्या खेपेला दुसऱ्या खेपेची पुनरावृत्ती होईल किंवा मदतनिसाने खाऊ दाखविताच श्वान तुमच्याकडे बघेल किंवा जाऊ की नको याचा त्याच्या मनात खल चालला असेल तर नाही असा हुकूम करून त्याला निर्णय घ्यायला मदत करा.

श्वान जर ऐकायचे नाही असे ठरवून पुढे जायचा निर्णय घेत असेल तर ताबडतोब फटका मारा व त्याला परत ये असे सांगून आपल्या जवळ घ्या. या प्रक्रिया नीट लक्षात घ्या. सुरुवातीला कृती सुस केल्यानंतर फटका आणि पुढे पुढे विचार करताच फटका द्यायला हवा व साखळीने ओढून त्याला आपल्याजवळ घ्यायला हवे.

पहिल्या खेपेला आपण श्वानाचे नाक ते मदतनिसाचा हात हे अंतर लाधारणतः दीड ते दोन मीटर एवढे ठेवतो. त्यामुळे श्वान तेथपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता नसते. शिवाय खाऊ मदतनिसाच्या हातात असतो. त्यामुळे समजा श्वान तेथे पोहोचलाच तरी मदतनीस आपला हात मागे घेऊन श्वानाला खाऊ घेऊ देत नाही. नकाराच्या या पहिल्या धड्यात

आपल्याला दोन गोष्टी साधायच्या असतात. १. आपले त्याने ऐकले पाहिजे. २. जर त्याने ऐकले नाही तरी आपण त्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध काम करायला भाग पाडू शकतो. या दोन गोष्टी त्याच्या मनात बिंबवायच्या असतात. पुढच्या पायऱ्यांवर तुमचे न ऐकता श्वान खाऊ मटकावेल अशी परिस्थिती तुम्ही टाळलीच पाहिजे.

मदतनिसाच्या हातात खाऊ असताना श्वानाने तो घ्यायचा नाही हा धडा पूर्ण झाला की पुढच्या धड्यात दीड दोन मीटर अंतरावर उभे राहून मदतनिसाने हातातला खाऊ श्वानाच्या दिशेने खा- घे - खा म्हणत स्वतःच्या जवळच खाली जमीनीवर टाकावा. हातातला खाऊ खायचा नाही, पण जमीनीवर फेकला म्हणजे आपल्यासाठीच आहे असे मानून श्वान त्या खाऊकडे झेपावेल.

तुमची तयारी नसेल तर श्वान केव्हा विचार करतो व विचार व कृती यामध्ये किती किती कमी अंतर असते याचा तुमचा अंदाज चुकण्याची शक्यता अशा प्रसंगात जास्त असते. म्हणून श्वानाचा झेपावण्याचा विचार तुमच्यापर्यंत पोहोचून तुम्ही नाही म्हटलेले त्याच्यापर्यंत पोहोचण्याच्या आधीच तो झेपावलेला असतो. त्याला साखळीचा झपका मारणे देखील अनेकदा शक्य होत नाही. म्हणून साखळीची लांबी श्वान खांच्यापर्यंत पोहोचणार नाही एवढीच ठेवावी. तुम्ही साखळी घट्ट धरून असाल तर तो साखळी पूर्ण ओढून तेथे थांबतो व पायाने खाऊ ओढण्याचा प्रयत्न करतो. साखळी ताठ असल्यामुळे त्याला झपका मारणे देखील शक्य नसते. अशा वेळी साखळीला झोल देऊन श्वानाला जमीनीवर उचलून आपल्याकडे खाली पाडणे किंवा ओढून घेणे हेच करावे लागते.

तो तुमच्या जवळ आला म्हणजे साखळी झोल देऊन फटका मारण्याइतकी सैल झाली की नाही, म्हणून झपका देऊन त्याला तुमच्याकडे बोलावणे या क्रिया पहिल्याप्रमाणेच करायच्या. एकदा धडा गिरविलेला असल्यामुळे हातातच नाही, तर खाली टाकलेला देखील खाऊ घ्यायचा नाही हे त्याच्या लवकर लक्षात येते. त्यानंतर झपका घायची तयारी ठेवून श्वानाला त्या खाली पडलेल्या खाऊजवळून पुढे घेऊन जावे. श्वान खाऊकडे न झेपावता तुमच्या बरोबर आला तर कौतुक, कुरवाळणे व खाऊकडे झेपावण्याचा त्याने विचार जरी केला तरी झपका घायलाच हवा.

आता यानंतर मदतनीस व श्वान यांच्यामधले अंतर कमी कमी करत हातात धरलेले अथवा खाली टाकलेले श्वानाने खायचे नाही हे पक्के करून पूर्ण तयार झाल्यानंतर परक्याने दिलेले खाणे श्वान घेत नाही. अगदी श्वानाच्या नाकासमोरच नाही, तर त्याचे तोंड उघडून जरी खाऊ आत सरकवला तरी देखील तुम्ही नाही असे सांगितलेले असल्याने श्वान खाऊ खात नाही. काही काही लोक धडा झाल्यानंतर तोच खाऊ श्वानाला बक्षीस म्हणून देतात. मी तसे कधीच करत नाही. खाली पडलेले खाणे, जे बशीत वाढलेले नसते, ते खायचे नाही हीच सवय श्वानाला लावायला हवी. त्यासाठी वापरलेले ते खाणे महाग असले तरी वाया जाऊ द्यावे.

नाही हा धडा फक्त खाण्यापुरताच नाही. एकूण तुम्हाला नको असलेल्या श्वानाच्या कोणत्याही कृतीसाठी वापरला पाहिजे. कोणतीही कृती करण्याचा विचार श्वान करीत असतानाच नाही असा हुकूम देऊन त्याला त्यापासून परावृत्त करण्यासाठी तो सतत वापरायला हवा. नाही नंतर परत ये हे करवून घेतलेच पाहिजे. श्वान परत तुमच्याजवळ आल्यानंतर पुढचा हुकूम सुट्टी वा खेळ जा वापरून कृती पूर्ण झाली आहे, आता त्याला हवे तसे मोकळे फिरायला तुमची हरकत नाही हे तुम्ही त्याला सांगितलेच पाहिजे.

प्रत्येक वेळी धडा किंवा कृती पूर्ण झाल्यानंतर श्वानाला त्याच्या मनाप्रमाणे हिंडण्याफिरण्याची, शरीर मोकळे करण्याची, मन मोकळे करण्याची संधी व वेळ द्यायलाच हवा. याचा उपयोग सुट्टी किंवा खेळ जा असा हुकूम होईस्तोवर श्वानाने आज्ञेत राहायलाच पाहिजे हे श्वानाच्या मनावर ठसविण्यासाठी होतो. कसा ते तुम्हाला पुढच्या धड्यात जास्त चांगले समजेल.

नाही हा नकारार्थी पहिला धडा झाल्यानंत पुढचे जे धडे आहेत ते श्वानाला त्याच्या मनाविरुद्ध त्याची इच्छा असो वा नसो, आपण त्याच्याकडून आपल्याला हवे ते काम करवून घेऊ शकतो हे त्याच्या मनावर बिंबविण्यासाठी, त्याला शिस्त लावण्यासाठी म्हणून तसेच शिकवून वापरावयाचे असतात. त्यातला सर्वात महत्वाचा धडा आहे, जागेवर बस आणि त्यानंतरचा धडा आहे, उभा हो. त्यानंतरचा मातीत पड. जागेवर बस, उभा हो, मातीत पड हे हुकूम एरवी उपयोगाचे आहेत असे मला वाटत नाही. पण श्वानाच्या या क्रिया त्याच्या मर्जीविरुद्ध आपण करवून घेऊ शकतो हाच त्या हुकुमांचा खरा उपयोग आहे. सर्वसाधारणपणे म्हणजे ७०-८०% श्वानांत हा उद्देश साध्य होतो, पण २०-३०% श्वान असे भेटतात, की आपला हा दृष्टिकोण सफल होऊ शकत नाही. सर्वसाधारण श्वानांना जागेवर बस चित्रात दाखविल्याप्रमाणे त्याच्या कमरेवर जोर टाकून शिकवण्याबाबत पुण्याचे श्वान शिक्षक श्री.शैलेश ओंकार यांचा अनुभव बघण्यासारखा आहे. पुण्यातला सर्वात महाग श्वान शिक्षक असा किताब नावामागे लागल्याने फार थोरामोठ्यांचे श्वान त्यांच्याकडे येतात. आता प्रसंग सांगणार आहे तो श्वान पुण्याचे श्री. व्यंकटेश पोल्ट्री फार्मचे दिवंगत मालक श्री. यांचा. त्यांचा जी एस डी अल्सेशियन होता. अहो, भट साहेब, हा फार विचित्र श्वान आहे, शैलेश मला सांगत होता. तो सर्व ऐकतो पण सिट म्हणून त्याच्या कमरेला हात लावला की तो वस्कन अंगावर येतो. त्याला स्लिप डिस्कचा त्रास आहे का? माझा प्रश्न, स्लिप डिस्क म्हणजे कमरेचे माकडहाड मणक्याशी असलेल्या जास्त कोनामुळे निखळण्याचा रोग. अल्सेशियनमध्ये हा रोग बऱ्याचदा असतो. रोगग्रस्त श्वानांना त्यांच्या सदोष सांगाड्यामुळे त्रास होतो. दुखरा भाग असल्याने श्वान त्या भागाला हात लावू देत नाही. त्यामुळे मला तुम्हाला त्याच्याबरोबर काम करताना बघावे लागेल असे मी त्याला सांगितले.

शैलेशबरोबर तो श्वान खेळीमेळीत आनंदाने काम करीत होता. हिलचा पाठ चालू असताना शैलेशचे अंग ताठरलेले माझ्या लक्षात आले. शैलेशने थांब, असा हुकूम दिला अन् दोन पावले पुढे जाऊन दोघेही उभे राहिले. तो श्वान बसला नाही, उभाच राहिला. शैलेशने साखळीचा हात श्वानाच्या कमरेकडे नेला मात्र, त्या श्वानाने डोळे फिरविले. त्या श्वानाचा संताप अनावर झाल्याचे माझ्या लक्षात आले. हात लावू नये असा इशारा मी शैलेशला ओरडून दिला. शैलेश थबकला. पाठ तसाच अर्ध्यावर सोडून श्वानाला मोकळा सोडून थोडा वेळ चेंडूशी खेळवून आम्ही परत फिरलो.

मोटारीत बसल्या बसल्या मी शैलेशला सांगितले, हा श्वान फार मानी आहे. कमरेवर जोर देऊन बसवणे हा त्याला त्याचा अपमान वाटतो. त्या श्वानाने तुला शिक्षक म्हणून नव्हे, तर शिक्षक मित्र म्हणून पत्करले आहे. त्याच्या अंगाला हात न लावता शिकव, तो सर्व ऐकेल, पण धसमुसळेपणा करून त्याला शिक्षा वगैरे देण्याचा प्रयत्न केलास तर तो तुझ्यावर उलटेल.

१९८३-८४ साली मी मुंबईला असताना एक दिवस एक तरुण माझ्या कार्यालयात आला. मी त्याला ओळखत नव्हतो. त्याने त्याचा प्रश्न सांगितला. त्याने एका ग्रेट डेनला शिकवायला घेतला होता. ग्रेट डेन वयाने व ताकदीने थोडा वाढलेला होता. त्याला डाऊन शिकविण्यासाठी नेहमीची साखळीवर पाय ठेवून खाली दाबण्याची पध्दत वापरणे अशक्य होते. सिट

असे सांगून कमरेत दाबून बसवायला देखील तो तरुण घाबरत होता. श्वान अंगावर वसकन चालून आल्याच्या अनुभवातून शैलेश घाबरत होता. अगडबंब वाढलेल्या श्वानाला शारीरिक जोर लावायला तो मुंबईचा तरुण घाबरत होता. तर पुण्याच्या सदाशिव पेठेतील तुळपुळे आर्जीच्या मिनीदाया पॉमेरियनला देखील बोट लावायला तो घाबरत होता. तो सोनेरी रंगाचा छोटासा पोमेरियन खूपच नाजुक होता. लॅबराडोर, अल्सेशियन, डॉबरमन असल्या दांडगट श्वानांशी दंडेली करायची माझ्या शरीराला सवय जडलेली होती. तशी ताकद चुकूनही लागली तर त्या पोमेरियनची हाडेच मोडली असती.

शारीरिक विषमतेमुळे किंवा अति संवेदनशील मनामुळे सुमारे २०-३०% श्वानांना त्यांच्या शरीराला स्पर्शही न करता शिकवावे लागते असा माझा आजवरचा अनुभव आहे. जागेवर टाक, मातीत पड आणि उभा हो अशासारख्या क्रिया आणि नाही हा हुकूम देखील श्वानाच्या अंगाला बोट देखील न लावता शिकविता येतो हे या क्षेत्रात उतरलेल्या प्रत्येकाने लक्षात ठेवावे.

मुंबईला मला भेटायला आलेल्या त्या ग्रेटडेनला शिकवायला निघालेल्या तरुणाला घेऊन मी खार - विलेपार्ले येथील देना बँकेचे ट्रेनिंग सेंटर ज्यांच्या इमारतीत होते त्या श्री. पेडणेकरांकडे गेलो. त्यांच्या डॉबरमन श्वानाला मी शिकवत होतो. त्या श्वानाचे सिट व डाऊन हे दोन्ही पाठ झालेले होते. तरीही या खेपेला तोंडातून एकही शब्द न उच्चारता अथवा नेहमीची खूण न वापरता मी त्या क्रिया त्या श्वानाकडून कशा करवून घेणार हे मी त्या तरुणाला आधी समजावून सांगितले व तशी प्रत्यक्ष कृती करून दाखविली व त्याच्याकडून तशी कृती करवून घेतली. श्री. पेडणेकरांचा हा डॉबरमन श्वान माझ्या हातून खाऊ खात असे. मी त्या श्वानाला फाटकाला बांधला व त्यांच्या समोर त्याच्या देखत तो बघत असताना खाऊचा एक तुकडा माझ्या मुठीत घेऊन मी त्याच्या समोर उभा राहिलो. तो शेपटीचे थोटूक हलवत त्या खाऊकडे असलेल्या माझ्या मुठीकडे बघत गोता. खाऊ हातात धरलेली ती मूठ मी तशीच हळू हळू त्याच्या डोक्याच्या वर घेऊन गेलो. त्या खाऊकडे बघायला त्याला मान अवघडून वर बघावे लागते, तेव्हा मी मूठ तेथेच धरली. वर पाहाता पाहाता त्याची मान चांगलीच अवघडली तेव्हा मानेला आराम देण्यासाठी तो खाली बसला.

त्यानंतर खाऊ धरलेली ती बंद मूठ मी त्याच्या गळ्याखाली नेली. तेथून ती त्याच्या छातीजवळ नेली. तो श्वान मुठीचा वास घेत होता. आपले डोके माझ्या मुठीबरोबर फिरवत होता. त्याच्या छातीजवळून मी ती पुढे जमीनीवर नेली व जमीनीलगत पुढे पुढे नेत गेलो. सूर्यनमस्कार घालताना आपण आपले डोके जसे कपाळ जमीनीवर टेकविण्यासाठी पुढे पुढे नेतो तसेच त्या श्वानाने देखील केले. सूर्यनमस्कारात आपण आपल्या हाताची बोटे जमीनीला टेकवतो, त्याचप्रमाणे त्याचे तोंड खाऊला लागेल अशा बेताने मी माझी मूठ उघडली. त्यावेळी तो पूर्ण डाऊन झाला होता. मी काय, कसे करणार आहे हे त्या तरुणाला आधीच सांगितले होते. त्याचे प्रात्यक्षिकही त्याने पाहिले. तोही एक बऱ्यापैकी अनुभवी श्वान शिक्षक होता. माझ्यानंतर त्याने ताबडतोब तो धडा गिरविला. फक्त एवढाच फरक की तो सिट आणि डाऊन हे शब्द हळू हळू पुटपुटत होता. त्या तरुणाने पत्करलेल्या ग्रेट डेनला एक दिवस खाऊ मुठीत घेऊन व नंतर खाऊ न घेता नुसतीच मूठ बंद करून त्याच्या डोक्यावर नेत बसायला शिकवले. काही दिवसांनी तसेच डाऊनही शिकविल्यावर मला थॅक्स म्हणण्यासाठी त्याने फोन केला होता.

पेशा म्हणून श्वान शिक्षक होण्याचे ठरविल्यावर पहिल्यांदा आपण श्वानाचा स्वभाव ओळखायला शिकायला हवे. तुटणार नाही इतकेच ताणावे हा व्यवहारातला नियम लक्षात घेऊन आवश्यक तेवढेच ताणून धरावे. शिकवत असताना आपल्याला

माघार घ्यावी लागली तरी त्यात काहीच गैर नाही. पण कडेलोट होईल इतके त्या श्वानाला टोकाला लोटू नये. श्वानाने आपले ऐकलेच पाहिजे. त्याच्या मनात नसले तरी आपण देऊ तो हुकूम त्याने पाळलाच पाहिजे ही श्वान शिक्षणाची लक्ष्मण रेषा आहे. ऐकले नाही तरी चालेल असा अनुभव त्या श्वानाला आला तर तो तुमच्या हुकुमाकडे दुर्लक्ष करू लागतो, हे सत्य आहे. असे होऊ नये म्हणून तुम्ही स्वतःवर एक बंधन घालून घेतले पाहिजे. ते बंधन म्हणजे जेव्हा श्वान ऐकणार नाही हे तुम्हाला कळते, अशावेळी आपण हुकूम द्यायचाच नाही. आपण आज्ञाच केली नाही, तर त्याने अवज्ञा करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. आपला श्वान आपल्याला आवडत नाही अशी काही कृती करत असेल तर जर ती कृती थांबविणे आपल्या हातात नसेल तर उगाच नाही अशी आज्ञा करायची कशाला ?

तुमचा श्वान तुमच्यापासून दूर मोकळा हुंदडत असेल आणि बोलावून येणार नाही ही तुमची खात्री असेल व त्याला ओढून तुमच्याकडे आणणे तुम्हाला शक्यच नसेल तर त्याला परत ये असा हुकूम करण्यात काय अर्थ आहे ? तो ऐकणार नाहीच, त्यामुळे तुमचा अपमान मात्र होईल. त्याहीपेक्षा जास्त वार्डट बाब म्हणजे याचे ऐकले नाही तरी चालते हे या श्वानाच्या लक्षात येईल. म्हणून अशा प्रसंगात हुकूम न करणे हाच शहाणपणाचा मार्ग असतो. तुम्ही श्वानाला घेऊन फिरायला जात आहात. जवळपास खेळणाऱ्या मुलांचा चेंडू तुमच्यासमोर येतो अन् तुमचा श्वान तो चेंडू तोंडात धरून चावू लागतो. ती मुले अहो काका, आमचा चेंडू द्यायला सांगा ना, अशी काकुळतीला येऊन विनंती करतात. तरीही जर तुमचा श्वान तुमचे ऐकून तो चेंडू सोडणार नसेल तर श्वानाला चेंडू टाक म्हणून सांगूच नका. श्वानाला थप्पड मारून काठी उगारू नही चेंडू टाकायला भाग पाडू नका. टाक किंवा सोड हा हुकूम ऐकण्याचा पूर्ण सराव झाल्यानंतरच जेथे त्याच्या तोंडात चेंडू येईल अशा ठिकाणी त्याला नेणे हाच खरा शहाणपणाचा उपाय आहे.

तोंडात धरलेले खाली टाकायला शिकविणे आवश्यक असतेच. तुम्ही शिकवायला घेतलेला श्वान मानसिक प्रक्रियेतून लवकर शिकतो की शारीरिक प्रक्रियेतून हे तुमच्या लक्षात आतापावेतो आले असेलच. तोंडात धरलेले खाली टाकायला शिकविण्याची प्रक्रिया सोपी आहे. एखादे डंबेल त्याच्या तोंडात कोंबा. त्याच्या तोंडातून ते खाली पडणार नाही अशा बेताने त्याचे तोंड धरून ठेवा. तोंडात कोंबलेले ते डंबेल त्याला नकोसे होते व तो ते टाकून देण्यासाठी चुळबुळ करू लागला की खाली टाक असा हुकूम करून त्याला ते तोंडातून सोडू द्यावे. तोंडातून डंबेल जाताच त्याला मोकळे वाटते व आनंद होतो. त्याने डंबेल टाकले याचा आनंद तुम्हालाही होते तो तुम्ही दाखवायला हवा. श्वानाला शाबासकी देऊन टाकायला हवी.

थोड्या वेळाने पुन्हा त्याच्या तोंडात डंबेल द्या व तो चुळबुळ करू लागण्याआधीच तो डंबेल टाकण्याचा विचार करू लागताच ते डंबेल टाकण्याची आज्ञा द्या. पुन्हा थोड्या वेळाने तोंडात डंबेल दिल्याबरोबर खाली टाक असे सांगून त्याने डंबेल खाली टाकल्याबद्दल त्याचे कौतुक करा. श्वान प्रत्यक्ष शारीरिक प्रक्रियेतून शिकणारा असेल तर खाली टाक हे शिकविण्यासाठी त्याच्या तोंडात त्याला एखादा चेंडू धरू द्यावा व त्याचे डोके तुमच्या दोन्ही हातांनी धरून अंगठ्याच्या दाबाने त्याचे तोंड खाली वळवून तुमची दोन्ही हातांची तर्जनी व मधले बोट अशा दोन दोन बोटांनी त्याचे गाल आत दाबा. त्याच्या हातावर त्याचे गाल दाबले गेले की त्याला दुखते व तो गालावरचा दाब कमी करण्यासाठी तोंड उघडतो. त्यामुळे तो चेंडू खाली पडतो. चेंडू खाली पडताच उसळी मारून वर येतो त्यावेळी श्वानाला नाही अशी आज्ञा देऊन परत ये असे सांगून तुमच्याकडे घ्या व त्याचे कौतुक करा. दुसऱ्या खेपेला तोंडातील चेंडू खाली टाकण्यासाठी तुम्ही त्याचे डोके धरले की आता आपल्या तोंडात दाताखाली गाल येणार हे जाणून तो चेंडू टाकायचा विचार करतो व त्याच वेळी खाली

टाक असा हुकूम करा म्हणजे तुमचे काम होईल. पुढच्या वेळेस त्याच्या मनात चेंडू खाली टाकण्याचा विचार येण्याआधीच खाली टाक असा हुकूम करून त्याला चेंडू टाकायला उच्युक्त करा. तो चेंडू टाकत नसेल तर डोके हाताने धरून अंगठ्याने तोंड खाली वळवून देत बोटानी गाल दाबण्याची कृती करा. त्याच्या मनात नसतानाही तुम्ही त्याला चेंडू तोंडातून टाकायला भाग पाडू शकता हे लक्षात आल्यावर नको ती शारीरिक पिडा असा विचार करून तो तुमची आज्ञा पाळू लागतो.

आपल्या श्वानाचा आपल्याला शारीरिक त्रास होऊ नये व फिरायला जाताना त्याने आपल्याला ओढू नये. आपल्या बरोबर चालावे म्हणून जवळ ये (हिल) ही क्रिया प्रत्येक श्वानाला शिकविणे व त्याचा सतत रियाज करून घेणे अत्यंत आवश्यक असते. जवळ ये हे शिकविताना व श्वानाने आपल्याबरोबर चालत राहण्यासाठी सर्वात महत्वाची असते आपली मनस्थिती. आपण आपल्या अडीच तीन वर्षे वयाच्या लहान भावंडांना, भाच्या पुतण्यांना घेऊन रस्त्यावरून, गर्दीच्या ठिकाणी बाजारात वगैरे घेऊन गेलो तर आपण त्यांना म्हणतो, बोट धरून चाल. तुमचे बोट धरले की त्यांनाही आधार वाटतो. तुम्ही त्यांच्या हातात एक बोट देता व तुमच्या अंगठ्याने त्यांची बोटे धरून ठेवता. न जाणो, ते कार्ट हात सोडून इकडे तिकडे पळालं तर काय सांगता!

श्वानाला बरोबर चालायला शिकविताना लहान मुलांना बोटाला धरून चालायला लावण्याचीच कृती तुम्हाला करायची असते. फरक एवढाच की मूल तुमचा हात त्याच्या हातात धरते. श्वानाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष स्पर्श नसतो. येथे हात गुंतत नाही, मन गुंतलेले असते. श्वानाची लहान पिले आईच्या बरोबर चालतात तशीच ती तुमच्याबरोबर देखील चालतात. तुम्ही बरोबर आहात याचा त्यांना आधार वाटतो. श्वानांच्या पिलांना अगदी सुरुवातीपासून साखळी लावूनच बाहेर काढावे व आपण आपला वेग श्वान पिलाच्या वेगाशी मिळवून पिलू व आपण असे दोघेही बरोबर, एकमेकांसोबत आहोत ही जाणीव करून दिल्यावर त्यामुळे मिळणाऱ्या मानसिक सुरक्षिततेचा अनुभव पिलाला येऊन पिलू आपोआप तुमच्याबरोबर चालू लागेल.

पिलू मोठे, दोन अडीच महिन्यांचे झाले की त्याचा वेग वाढतो. पण याही वयात त्याला तुमच्या सोबतीची आवश्यकता असते. खास करून अनोळखी, नवख्या भागांत नेले की आपण एकटे पडू या भीतीने ते पिलू तुमच्याबरोबर चालणे पसंत करते. आपण एकटे पडू नये म्हणून तुमच्याबरोबर चालत राहण्याची, तुमच्या वेगाने चाणण्याची सवय लावण्यासाठी तुम्ही या काळात त्याला रोज वेगवेगळ्या रस्त्याने फिरायला न्यायला हवे. रस्ता ओळखीचा झाला की ते भीड चेपल्याने पुढे पुढे जाऊ लागते. पिलू पुढे जायचा विचार करते आहे हे लक्षात येतच तुम्ही दिशा बदलून, एकदम उजव्या किंवा डाव्या बाजूला वळून जवळ ये असे सांगून दिशा बदलून चालू लागता. तुम्ही त्याच्यापासून दूर जात आहात, ते एकटे पडेल या भीतीने ते तुमच्या बरोबर येते.

थोडा वेळ बरोबर चालण्याचा धडा झाल्यावर त्याला साखळी सोडून मोकळे खेळू द्यावे व त्याचे मन मोकळे झाले की पुन्हा साखळी बांधून बरोबर चालवावे. साखळी लावलेली असली की मालकाबरोबर चालायचे हे त्याच्या अंगठ्याने पडते व ते न ओढता तुमच्याबरोबर चालते. पिलू तीन चार महिने वयाचे किंवा मोठे असेल तर बरोबर चालणे शिकविण्यासाठी थोडा क्रूर प्रकार अवलंबावा लागतो. तुमच्या पुढे जाणाऱ्या श्वानाला साखळीचा झपका मारावा लागतो. एखादी गोष्ट त्याने

कर नये म्हणून नाही अशी आज्ञा देऊन आपण त्याला जसा झपका मारतो, तसाच झपका आत्ताही मारायचा असतो. मात्र हा झपका मारताना तो एक अपघात आहे असे श्वानाला वाटले पाहिजे.

श्वान पुढे जाऊ लागताच साखळी ताठ होण्याच्या आधीच झपका मारला तर पुढे गेलं तर साखळी लागते असा त्याचा समज होतो व तो तुमच्याबरोबर चालतो. श्वान साखळी न लावताही तुमच्याबरोबर चालला पाहिजे. यासाठी बरोबर चालण्यासाठी जवळ ये हा हुकूम म्हणून त्याला शिकवायला हवा. आपण त्याच्या वयाप्रमाणे योग्य पध्दत वापरून श्वानाला आपल्याबरोबर चालायला भाग पाडतो. हो, भाग पाडतो हाच शब्द बरोबर आहे, योग्य आहे. तो आपल्याबरोबर चालत असला म्हणजे आपण निःशंक, आरामात असतो, हे त्याला माहीत असते. जवळ ये, हा हुकूम शिकवितानाही आपण शांत, निःशंक असायला हवे. पण होते नेमके उलटे. तो आता बाहेर, पुढे जाईल याची शंका मनात ठेवून आपण अवघडलेले - सतत ताणात असतो. श्वानाला तुम्ही तणावाखाली आहात हे समजते, पण का ते समजत नाही. त्याला असे वाटते की तो तुमच्याबरोबर आहे म्हणूनच तुम्ही तणावाखाली आहात व त्यामुळे तो देखील तणावाखाली राहातो.

जवळ ये असे सांगून बरोबर चालत असताना तुम्ही शांत, तणवरहित निःशंक असायला हवे. हा हुकूम आपल्याला दोन पध्दतीने शिकविता येतो. एक बरोबर चालत असताना व दुसरे तुम्ही एका जागी उभे असताना. श्वान शिक्षकासाठी सर्वात महत्वाचा असतो त्याचा आवाज. अनेक लोकांचा असा गैरसमज असतो की श्वानावर अधिकार गाजवण्यासाठी त्याने आपले ऐकले पाहिजे म्हणून आपण मोठ्ठ्या आवाजात बोलले पाहिजे. हुकमाचा शब्द अथवा संज्ञा ही मोठ्ठ्या आवाजात उच्चारणे ही एक घोडचूक आहे. श्वानाला हुकूम करताना आपला आवाज फक्त त्यालाच ऐकू जाईल - पाच फुटांवर असलेल्या आपल्या माणसालाही ऐकू जाणार नाही इतक्या हळू आवाजात तो शब्द उच्चारला पाहिजे. शक्यतोपर्यंत श्वानाकडे तोंड करून हा शब्द उच्चारला म्हणजे त्याला नक्की ऐकू जातो. आपल्या धर्मशास्त्रांत वाणी म्हणजे आपण आपले विचार दुसऱ्यांना कळविण्यासाठी वापरतो ते आवाज. त्या वाणीचे पाच प्रकार सांगितले आहेत. पहिली भाषा ही खाणाखुणांची किंवा संकेताची. काही खाणाखुणा या प्रादेशिक तसेच कालान्वये बदलणाऱ्या असतात. पण जे जन्मांध असतात, जन्मात ज्यांनी कधी कोणाला खाणाखुणा करताना पाहिलेले नसते, ते लोक देखील काही खाणाखुणा करीत असतात. त्या खाणाखुणा जनावरांनाही समजतात.

अनेक श्वान शिक्षक या भाषेचा वापर करतात. श्वान स्पर्धामध्ये बोली भाषा किंवा खुणांची भाषा या वैकी फक्त एकच भाषा वापरण्याची परवानगी असते. बहुतेक श्वान शिक्षकांपेक्षाही श्वानांना हाताळणाऱ्यांना बोली व खुणा अशा दोन्ही प्रकारे बरोबरच हुकूम देण्याची सवय लागलेली असते व अशांचे गुण दोनदा हुकूम दिले असे धरून वजा केले जातात. श्वानांबरोबर काम करताना बहुतेक वेळा श्वानाच्यापासून हुकूम देणारा कोनात असतो. त्यामुळे श्वान त्याला बघू शकत नाही. त्यामुळे खाणाखुणांची ही पहिली भाषा श्वानांना शिकविण्याचा प्रयत्न न करणे चांगले असे माझे आता मत झालेले आहे.

मनाच्या श्लोकांत पहिल्याच श्लोकात नमू शारदा मूळ चत्वार वाचा असा उल्लेख आहे. वाचा -वाणीचे चार प्रकार सांगितलेले आहेत. पश्यंती - वैखरी - मध्यमा आणि परा या त्या चार वाचा. दुसऱ्या माणसांना विचार कळण्यासाठी तो दुसऱ्यांना ऐकू जाईल एवढ्या आवाजात बोलणे हिला पश्यंती म्हणतात. आपण याला बोलणे असे म्हणतो. स्वतःच्या तोंडातून उच्चारून स्वतःच्याच कानाने ऐकू येईल एवढ्या आवाजात बोलणे हिला वैखरी म्हणतात. आपण यालाच पुटपुटणे

म्हणतो. मनाच्या श्लोकांत प्रभाते मनी राम चिंतीत जावा, पुढे वैखरी राम आधी वदावा असा जो श्लोक आहे, त्यातली वैखरी ही ती दुसरी भाषा.

आपण मनातल्या मनात स्वतःशीच बोलतो, त्याला मध्यमा म्हणतात. आपल्या मनात विचार येतात. आपल्याला त्या विचारांची जाणीव व्हायला लागते त्या वाणीला परा म्हणतात. सर्वच जनावरांशी बोलताना हुकूम नव्हे, तर परवलीचा शब्द सांगताना मोठ्याने बोलणे नको. श्वानांचे कान खूपच तिखट असतात. अगदी छोट्यातले छोटे आवाजही त्याला ऐकू येतात. पहिल्यापासूनच पुटपुटणे म्हणजेच वैखरीचा वापर करायला हवा. पुटपुटणे ऐकू जाईल इतक्याच अंतरावर श्वान घेऊन त्याच्याशी संवाद साधावा. पुटपुटण्याआधी आपण तो विचार मध्यमामध्ये करतो. मनातल्या मनात उच्चार करण्याची दुसरी पायरी न वापरता आपण संकेत ही पहिली वाणी वापरू लागतो. श्वानांना आज्ञा देताना या पायऱ्यांचा जाणीवपूर्वक वापर करू लागलो, तर मध्यमा वाणी वापरून आपण फक्त श्वानांशी नाही, तर सर्व चतुष्पादांशी संवाद साधू शकतो. पश्यती वाणीचा वापर दूरच्या माणसाशी संवाद साधण्यासाठी असतो, व सतत तीच वाणी वापरण्याची आपण स्वतःला सवय लावून घेतो. वास्तविक पाहता परा वाणीला शारीरिक स्थलांचेच नाही, तर काळाचेही अंतर पार करता येते. त्यानंतरची मध्यमा वाणी स्थळांचे अंतर पार करू शकते. वैखरी वाणी स्थळाने जवळ पण दृष्टीआड असलेल्या व्यक्तीशी संवाद साधण्यासाठी वापरता येते. ही वाणी दृष्टीच्या टप्प्याच्या अंतरावर असणाऱ्यापेक्षा कमी अंतरावर असणाऱ्या व्यक्तीसाठी वापरता येते.

श्वान शिक्षक म्हणून माणसांना तयार करताना पाचही वाणींचा उपयोग होतो. पश्यती ही वाणी दृष्टीच्या अंतरापेक्षा कमी अंतराकरता वापरता येते याची जाणीव ठेवून मध्यमा वाणीबरोबरच दृष्टीने जाणता येतील अशा खाणाखुणांनी संवाद साधण्याची पर्यायी भाषा शिकविण्याचा पर्याय मी निवडला. पण श्वानांशी संवाद साधताना बहुतेक वेळा श्वानाच्या नजरेच्या टप्प्यात दिसेल असे आपण नसतो, हे लक्षात आल्याने खाणाखुणांची भाषा न शिकविता वेगवेगळ्या वाणींचा उपयोग प्रभावीपणे संवादासाठी आम्ही करायला सुरुवात केली.

या संवादाच्या वेळी आवाज कमी, पण त्याचा तार स्वर भेदक हवा. किती करारी आवाजात शब्द उच्चारवा लागतो तो फरक श्वानाश्वानाप्रमाणे बदलत जातो. काही श्वानांना काम करण्याची परवानगी दिल्यासारखा अगदी मऊ आवाजात शब्द उच्चारवा लागतो, तर काही श्वानांना केलं नाहीत तर माझ्याशी गाठ आहे अशा स्वरांत हुकूम करावा लागतो. श्वानाची एखादी क्रिया थांबविण्यासाठी तुमच्या शब्दाच्या उच्चारांत तुमची नाराजी स्पष्ट दिसायला हवी. उलट एखादी क्रिया करावी का नाही अशा विचारात तो असताना त्याला उत्तेजन देण्यासाठी शब्द उच्चारताना आपल्या आवाजात आनंद स्पष्टपणे जाणवला पाहिजे.

पुण्यात श्री. विकास सिध्दये नावाच्या माझ्या मित्राच्या मेहुण्याच्या श्री. श्रीकांत कुलकर्णी यांच्या ब्रूनो नावाच्या श्वानाला आम्ही शिकवीत होतो. ब्रूनोने त्याच्या मालकीणबाई सौ.कल्पना कुलकर्णी यांचे ऐकले पाहिजे अशी घरातल्या आजोबांची इच्छा होती. त्यांनाही ब्रूनोने शिकावे असे तीव्रतेने वाटत असल्याचे माझ्या लक्षात आल्याने आम्ही सौ. कल्पना यांनी हुकूम करावेत आणि यजमान श्रीकांत किंवा विकास सिध्दये आणि विकासचे मेहुणे यांनी श्वानाला साखळीवर बांधून ठेवून तो जर अपेक्षित हालचाल करत नसेल तर त्याच्याकडून ती करवून घ्यावी किंवा त्याला ती करायला भाग पाडावे असे आयोजन केले होते.

साखळीला धरून श्वानाला काम करायला भाग पाडण्याची कल्पना मी श्री.दामू धोत्रे यांच्या 'वाघ सिंह माझे सखे सोबती' या पुस्तकाच्या वाचनातून घेतली. वाघ सिंहांना शिकविताना ते श्वापदांना दोरखंडाने बांधून ते दोरखंड पिंजऱ्याबाहेर उभे असणाऱ्या मदतनिसाच्या हातात देत, ते स्वतः जनावरासमोर पिंजऱ्यात उभे राहात व जनावरांना लेफ्ट, डाव्या बाजूला जा असे सांगत. त्याच वेळी डाव्या बाजूचे मदतनीस दोरखंडाने जनावराला ओढत व उजव्या बाजूने मदतनीस दोरखंड घेऊन हळू हळू पुढे जात. या हालचालीमुळे श्वापदाला धोत्रेंकडे येता येत नसे. त्यांच्या हुकमाप्रमाणे लेफ्ट किंवा राइट इतकीच हालचाल करता येत असे.

हेच तंत्र मी श्वानाच्या बाबतीत श्री. कुलकर्णी यांच्याकडे पहिल्यांदा वापरले. कुलकर्णींच्या श्वान ब्रुनोला आम्ही पहिला धडा शिकविला तो खा म्हटले की त्याने खावे हा. ब्रुनोची साखळी श्रीकांतच्या हातात होती. ब्रुनोच्या डोक्यावर थोपटत त्याच्या कानाजवळ तोंड नेऊन सौ. कल्पनाताई पुटपुटल्या, जा खा. आपल्याशी त्या काहीतरी बोलत आहेत, सांगण्याचा प्रयत्न करत आहेत एवढेच ब्रुनोला कळत होते. त्याचवेळी तेथून सुमारे सहा सात फुटांवर पण इमारतीच्या कोपऱ्याआड विकासने ब्रुनोच्या अत्यंत आवडीचा पार्लेच्या ग्लुको डीचा एक तुकडा ठेवला. विकास दिसल्याबरोबर श्रीकांत ब्रुनोला घेऊन बिस्किटाच्या दिशेने गेले. बिस्किट कोठे ठेवायचे त्याची जागा आधीच ठरलेली होती. ब्रुनोला बिस्किट आधी दिसले की त्याचा वास आधी आला ते मला सांगता येणार नाही. पण बिस्किट सापडल्यावर ब्रुनोला आनंद झाला आणि त्याने ते मटकावले.

एकाच दिवसात तीन चार वेळा याच क्रमाने वेगवेगळ्या ठिकाणी म्हणजे इमारतीच्या चार कोपऱ्यांआड व जिऱ्याआड वागरे हाच क्रम केल्यावर जा, खा याचा अर्थ श्वान ब्रुनोला चांगलाच समजला. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी आम्ही त्याला इकडे ये हा शब्द शिकविला. श्वान ब्रुनोला घेऊन श्रीकांत सौ कल्पनाताईपासून सुमारे पाच सहा फुटांवर उभे राहिले. मी त्यांच्या मागे सुमारे पाच सहा फुटांवर म्हणजे कल्पनाताईपासून आठ दहा फुटांवर उभा होतो. कल्पनाताईनी हातात बिस्किटांचा तुकडा घेऊन तो ब्रुनोला दाखवून हळू आवाजात इकडे ये अशी आज्ञा केली. बरोबरच खा जा हेही उच्चारले. त्यांचा आवाज श्रीकांतला प्रयत्न करून ऐकता येईल इतका मोठा तर मला ऐकू येणार नाही इतका छोटा होता. पाच सहा फुटांचे ते अंतर श्वान ब्रुनोने एका क्षणात कापले. श्रीकांतने साखळी सैल सोडलेलीच होती. ब्रुनो निघाल्यावर श्रीकांतही दोन तीन पावले पुढे गेले. दोन तीन वेळा वेगवेगळ्या ठिकाणी हाच धडा गिरविल्यावर आम्ही हे अंतर २० फूट इतके वाढविले. श्रीकांत ब्रुनोवर लक्ष ठेवून होते. कारण सौ.कल्पनाताईनी उच्चारलेले शब्द त्यांना ऐकू येत नव्हते. ब्रुनो निघाला की ते देखील त्याच्या मागे धावत निघायचे. पहिल्यांदा सरळ रेषेत हा धडा गिरविल्यावर इमारतीच्या कोपऱ्याआड उभ्या राहून सौ कल्पनाताईनी ब्रुनोला साद घातली. ब्रुनोच्या हालचालीवरून श्रीकांतच्या ते लक्षात याले व ते देखील त्याच्या बरोबर गेले. शिकवायला सुरुवात केल्यापासून तिसऱ्याच दिवशी सौ कल्पनाताई इमारतीच्या विरुद्ध टोकाला उभ्या राहून साद घालून श्वान ब्रुनोला बोलावू लागल्या.

श्वान ब्रुनोला बोलावले की तो धावत जाऊ लागला. त्यावेळी मी बाजूला उभा राहून बघत होतो. साधारणतः दोन एक वेळा तो वेगाने जाई, पण तिसऱ्या वेळी त्या वेगात कमतरता जाणवे. म्हणून मी त्यांना तिसऱ्यावेळी त्याला बोलावूच नका असे सांगितले. तरीही त्यांनी एकदा तिसऱ्या वेळी बोलावले. ब्रुनो त्यांच्यापर्यंत न जाता मध्येच इकडे तिकडे वास घेऊ लागला. कोणत्याही धड्याचा रियाज किती वेळा करून घ्यायचा हे ठरविताना श्वानाचा उत्साह कमी झाला व आपण रियाज चालू ठेवला तर त्याचा परिणाम श्वानाने आपले न ऐकण्यात होतो हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवले पाहिजे.

श्वान ब्रुनो बिस्किटाच्या आशेने कल्पनाताईकडे जातो हे लक्षात आल्यावर पुढची पायरी म्हणून दिलेले बिस्किट खायचे नाही हा धडा आम्ही सुस् केला. यावेळी देखील साखळी मी माझ्या हातात ठेवली व विकास श्वान ब्रुनोसमोर बिस्किट घेऊन उभा राहिला. त्याने बिस्किट हातात घेतल्याबरोबर ब्रुनो बिस्किटाकडे झेपावू लागला.त्याचवेळी सो कल्पनाताईनी त्याला नाही असे सांगितले. श्वान ब्रुनोचा मुख्य प्रश्न वा त्रास हा अंगावर उड्या मारणे व हात व कपडे तोंडात धरून ओढणे हा होता. ब्रुनो त्याच्या या कृतीने येणाऱ्या माणसाला त्याच्याशी खेळायला प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करित होता. हे मी त्यांना समजावून सांगितले की योग्य वेळी म्हणजे तो ज्यावेळी उड्या मारण्याचा विचार करेल त्या वेळी नाराजीचा स्वर काढून त्याला नाही असे सांगा.

एक दिवस कल्पनाताई त्यांच्या मुलीला घेऊन बाहेर निघाल्या होत्या. श्वान ब्रुनो मुलीच्या अंगावर उड्या मारत तिच्याबरोबर खेळण्याच्या इराद्याने त्यांच्याकडे येतो आहे हे त्यांच्या लक्षात आल्याबरोबर सौ कल्पनाताईनी नेहमीच्या इतक्या मोठ्या म्हणजे पुटपुटण्याच्या आवाजात पण नाराजीच्या स्वरात नाही म्हटले आणि ब्रुनो खाली मान घालून बाजूला गेला.

(मूळ स्क्रिप्टमध्ये रिकामी जागा आहे)

त्यावेळी सौ कल्पनाताईनी त्याला नाही असे सांगितले. मी त्याला साखळीचा झोल देऊन असा फटका मारला की तो कळवळलाच. श्वान ब्रुनो व बिस्किट घेऊन उभा असलेला विकास यांच्यामध्ये इतके अंतर होते की ब्रुनो बिस्किटापर्यंत पोहोचणे अशक्य होते. विकास साधारणतः दोन साखळ्या अंतरावर उभा होता. मी श्वान ब्रुनो निघता निघताच त्याला फटका मारला होता, तरी तो साखळी पूर्ण मारली जाईस्तोवर पुढे गेलाच होता.

दुसऱ्या खेपेला विकास बिस्किट देण्यासाठी समोर येऊन उभा राहिला त्याचवेळी ब्रुनोला नाही ही आज्ञा दिली गेली. तरी तो पुढे जाण्याची तयारी करू लागला. त्याचवेळी त्याला जोरदार फटका मारला व सौ कल्पनाताईनी त्याला इकडे ये म्हणून बोलावून एक बिस्किट खायला दिले. पुढच्या खेपेला मला फटका मारावाच लागला नाही. विकास समोर येताच श्वान ब्रुनो सौ कल्पनाताईकडे बघू लागला. त्यांनी त्याला जवळ बोलावले व थोपटले. नंतर विकास समोर येऊन बिस्किट देऊ लागला. ब्रुनोच्या मनात बिस्किट घेण्याचा विचार येतो आहे हे लक्षात येताच माझ्या तोंडून नेा असा शब्द उच्चारला गेला. ब्रुनो थांबला कारण माझ्या आवाजात प्रचंड धार व नाराजी होती. त्याच क्षणी मी साखळी श्रीकांत यांच्या हातात दिली व मी दूर जाऊन उभा राहिलो, कारण ब्रुनोने कल्पनाताईचे ऐकणे अपेक्षित होते, मी सांगितलेले नाही. सरावलेल्या आवाजाला श्वान ओळखतात व ज्या पध्दतीने विकास व सर्व कुलकर्णी कुटुंबीय माझ्याशी वागत होते त्यावरून मी श्रेष्ठ आहे हे ब्रुनोच्या लक्षात आलेले होते. प्रत्येक वेळी चांगले काम झाले की माझ्या प्रतिसादाकरिता तो माझ्याकडे पाहात होता. पण यातून तो कुलकर्णी कुटुंबियांच्यापासून मनाने दूर जाईल व त्यांचे ऐकणार नाही अशी भीती होती म्हणून मी बाजूला झालो.

साखळीने झपका मारणे त्यांच्यापैकी कोणालाही जमले नसते. एक तर त्यांना झपका मारण्याचा सराव नव्हता आणि दुसरे म्हणजे आपल्या श्वानाला लागणार तर नाही, अशी त्यांच्या मनात शंका येऊन पूर्ण ताकदीने ते झपका मारू शकले

नसते. साखळी माझ्या हातात असेस्तोवर श्वान बिनबोभाट अपेक्षित काम करतात व साखळी माझ्या हातातून मालकांनी घेताच नळीतून काढलेले शेषूट वाकडे व्हावे तसे त्यांचे ऐकत नाहीत हा माझा नेहमीचा अनुभव आहे म्हणून यावेळी मी प्रथमपासूनच साखळी श्रीकांतरावांच्या हातात दिली होती. मी साखळी त्यांच्या हातात देऊन श्वान ब्रूनोचा देऊ केलेला खाऊ न खाण्याचा धडा गिरवून घेतला.

मालकाने हुकूम करायचा व तो करायला सहाय्यकाने भाग पाडायचे हा प्रकार आता सौ जाधव यांच्यासाठीही मी करू न घेतला.

(बहुतेक चित्र असावे. स्क्रिप्टमध्ये चौकट आहे.)

एक दिवस सौ.जाधव त्यांच्या लॅबराडोर श्वानाला घेऊन बाहेर उभ्या होत्या. इतक्यात त्यांचे पती श्री.जाधव हे मोटारसायकलवरून घरी परतले. श्री. जाधव यांच्या मोटारसायकलचा आवाज ऐकताच श्वान देहभान हरवून त्यांच्या स्वागतासाठी पळत सुटला. सौ.जाधवांना काही कळायच्या आधीच त्या खाली पडल्या व श्वानाच्या मागे फरपटत गेल्या. तोपर्यंत श्री. जाधव तेथे पोहोचले होते. म्हणून एक बोट मोडण्यावरच (फ्रॅक्चर) निभावले. हा प्रकार झाल्यानंतर त्या श्वान ब्रूनला सौ.जाधवांनीच नाही, तर इतर कोणीही साखळी लावून बाहेर काढायचे नाही असा निर्णय घेऊन साखळी न लावताही तो सर्व काम ऐकेल असे प्रशिक्षण द्यायला सुरुवात केली. आमच्या या प्रयोगाला म्हणावे तसे यश आले नाही. जे कुलकर्णी कुटुंब करू शकले ते जाधव कुटुंब का करू शकले नाही याचा विचार करता जी दोन मुख्य कारणे लक्षात आली त्याची चर्चा करणे मला आवश्यक वाटते.

पहिली आणि सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे श्वान ब्रूनोसाठी सौ कल्पना कुलकर्णी या पहिल्या धनी होत्या. श्वानांची त्यांच्या पहिल्या धन्यावर जितकी भक्ती असते तेवढी इतरांवर नसते. जाधवांचा श्वान ब्रून हा त्यांच्या कन्येसाठी आणलेला होता व पहिल्या दिवसापासून तीच त्याचे खाणे पिणे, फिरवून आणणे हे सर्व पाहात होती. त्यामुळे ब्रूनसाठी पहिला धनी जाधवांची मुलगीच होती. ती सुमारे १७-१८ वर्षांची होती व ती ब्रूनला आपल्या अपत्यासारखी जपत होती. त्याचे सर्व करण्यासाठी ती आपल्या आईवडिलांशी देखील वाद घालत असे व घरातील ताई म्हणून तिचे सर्वजण मानत असत. चाणाक्ष श्वान ब्रूनच्या ते तेव्हाच लक्षात आले होते व तो या गोष्टीचा पुरेसा फायदा करून घेत असे. एकाने रागावले की दुसऱ्याने पाठीशी घातले हा प्रकार श्वानालाही बिघडवण्यास कारणीभूत होतो हे जाधवांच्या श्वान ब्रूनने सिद्ध करून दाखविले. शिवाय श्री व सौ.जाधव देखील ब्रूनच्या शिक्षणाबद्दल तितकेसे गंभीर नव्हते. त्याचा परिणाम त्याच्या वागणुकीवर दिसून आला.
